

ØF-notat nr. 03/2003

Effekter av statlig politikk i indre Østlandsområdet

av

**Morten Ørbeck
Gro Marit Grimsrud
Svein Erik Hagen**

Tittel:	<u>Effekter av statlig politikk i indre Østlandsområdet</u>
Forfattere:	Morten Ørbeck, Gro Marit Grimsrud, Svein Erik Hagen
ØF-notat nr.:	03/2003
ISSN nr.:	0809-1617
Prosjektnummer:	K148
Prosjektnavn:	Områdestudium i Indre Østlandet
Oppdragsgiver:	Kommunal- og regionaldepartementet, Regionalpolitisk avdeling
Prosjektleder:	Gro Marit Grimsrud
Referat:	I notatet vurderes de samlede virkningene av statlig politikk i indre Østlandsområdet. Vurderingene bygger på den regionale fordelingen av statlige utgifter i år 2000 og kunnskap om struktur og utviklingsprosesser i områdets næringsliv og demografi. Notatet konkluderer med at statlige overføringer til personer og kommuneforvaltning betyr mye som inntektskilde i indre Østlandsområdet, både direkte og indirekte gjennom ringvirkninger innenfor privat og kommunal tjenestesektor. Størst distriktspolitisk betydning har inntektssystemet for kommunene, både i kraft av overføringenes størrelse og den utjevnende effekten. En endring i retning av å kople kommunalt tjenestetilbud og sysselsetting sterkere til lokal verdiskaping og skatteinngang, og svakere til demografiske utgiftsskapende kriterier, vil gi store konsekvenser for distriktenes velferdsutvikling.
Sammendrag:	Norsk
Emneord:	statlige overføringer, distriktspolitikk, kommuneøkonomi, inntektsskaping, næringsutvikling, befolkningsutvikling, pendling
Dato:	mars 2003
Antall sider:	43
Pris:	Kr 100,-
Utgiver:	Østlandsforskning Servicboks N-2626 Lillehammer Telefon 61 26 57 00 Telefax 61 25 41 65 e-mail: oef@ostforsk.no http://www.ostforsk.no Dette eksemplar er fremstilt etter KOPINOR, Stenergate 1 0050 Oslo 1. Ytterligere eksemplarfremstilling uten avtale og strid med åndsverkloven er straffbart og kan medføre erstatningsansvar.

Forord

Dette prosjektarbeidet er utført på oppdrag fra Kommunal- og regionaldepartementet, Regionalpolitiske avdeling. Arbeidet inngår som bakgrunnsmateriale for "Effektutvalget" som ble nedsatt ved Kongelig resolusjon 5. oktober 2001 for å vurdere virkninger av ulike typer statlig innsats for distriktspolitiske mål og regional utvikling. Tilsvarende analyser av samlede effekter av ulike statlige politikker i utvalgte geografiske områder er parallelt blitt utført for "Effektutvalget" av de øvrige 4 områdestudiene i NFRs Regionalforskningsprogram (REGUT): "Sørøstlandet", "Nordvestlandet", "Midt-Norge" og "Nord-Norge", samt for et område i "Indre Agder".

I likhet med de øvrige områdestudiene bygger analysene på et tallmateriale presentert i Ørbeck (2002) som viser den regionale fordelingen av ulike statlige utgifter i 2000, hva som bestemmer overføringenes størrelse, hvordan disse overføringene påvirker inntektsdannelsen i lokale økonomier og hvordan næringsstruktur og –utvikling kan ses i sammenheng med overføringsbildet.

Videre har analysen av Indre Østlandsområdet trukket veksler på Østlandsforsknings arbeid innenfor NFRs Regionalforskningsprogram (REGUT) og andre analyser av sentrale utviklingstrekk i Hedmark Østlandsforskning har utført den seinere tid, som Birkelund, Ørbeck og Lein (2000), Ørbeck og Hagen (2001), Grefsrud og Køhn (2002) og utarbeidelsen av Innlandsindeksen 2002 for bl.a. Morgenlandet.

Hamar/Lillehammer, mars 2003

Kristian Lein
Forskningsleder

Gro Marit Grimsrud
Prosjektleder

Innholdsfortegnelse

Forord.....	3
1 Presentasjon av området.....	5
2 Befolkningsstruktur og demografiske endringsprosesser.....	9
2.1 Utvikling i folketallet	9
2.2 Flytting i Indre Østlandsområdet	11
2.3 Kjønn- og alderssammensetning	13
2.4 Framskrivinger.....	15
2.5 Oppsummering	17
3 Statlig politikk.....	19
3.1 De ulike statlige overføringer og skatter.....	19
3.2 Statens rolle i kommuneøkonomien.....	22
3.3 Statens rolle i personers inntektsskaping	24
4 Næringsstruktur og –utvikling i lys av statlig politikk	27
4.1 Mål på næringsutvikling og verdiskaping	27
4.2 Næringsutvikling gjennom 1990-tallet.....	27
4.3 Primærnæringene og jordbrukspolitikken.....	31
4.4 Industrien.....	34
4.5 Nærmere om de private tjenestesektorene	36
4.6 Nærmere om offentlig virksomhet.....	37
5 Inntektsskaping, inntektsutvikling og pendling	41
5.1 Inntektenes sammensetning.....	41
5.2 Inntektsutviklingen.....	42
5.3 Pendlingens betydning og utvikling.....	43
6 Oppsummering	47
Referanser.....	49

1 Presentasjon av området

Indre Østlandsområdet er i dette notatet avgrenset til et sammenhengende belte av 18 kommuner i Østerdalen og Glåmdal i Hedmark fylke, se kart i figur 1.1. De 18 kommunene kan grupperes på ulike måter. Vi har benyttet de fylkeskommunale planregionene (se tabell 1.2), hvor vårt studieområde er inndelt i Glåmdalsregionen, Sør-Østerdalen og Nord-Østerdalen. Planregionene avviker fra SSBs økonomiske regioner bare ved at Våler her tilhører Glåmdalsregionen (Kongsvinger-regionen) i stedet for Sør-Østerdalen (Elverum-regionen).

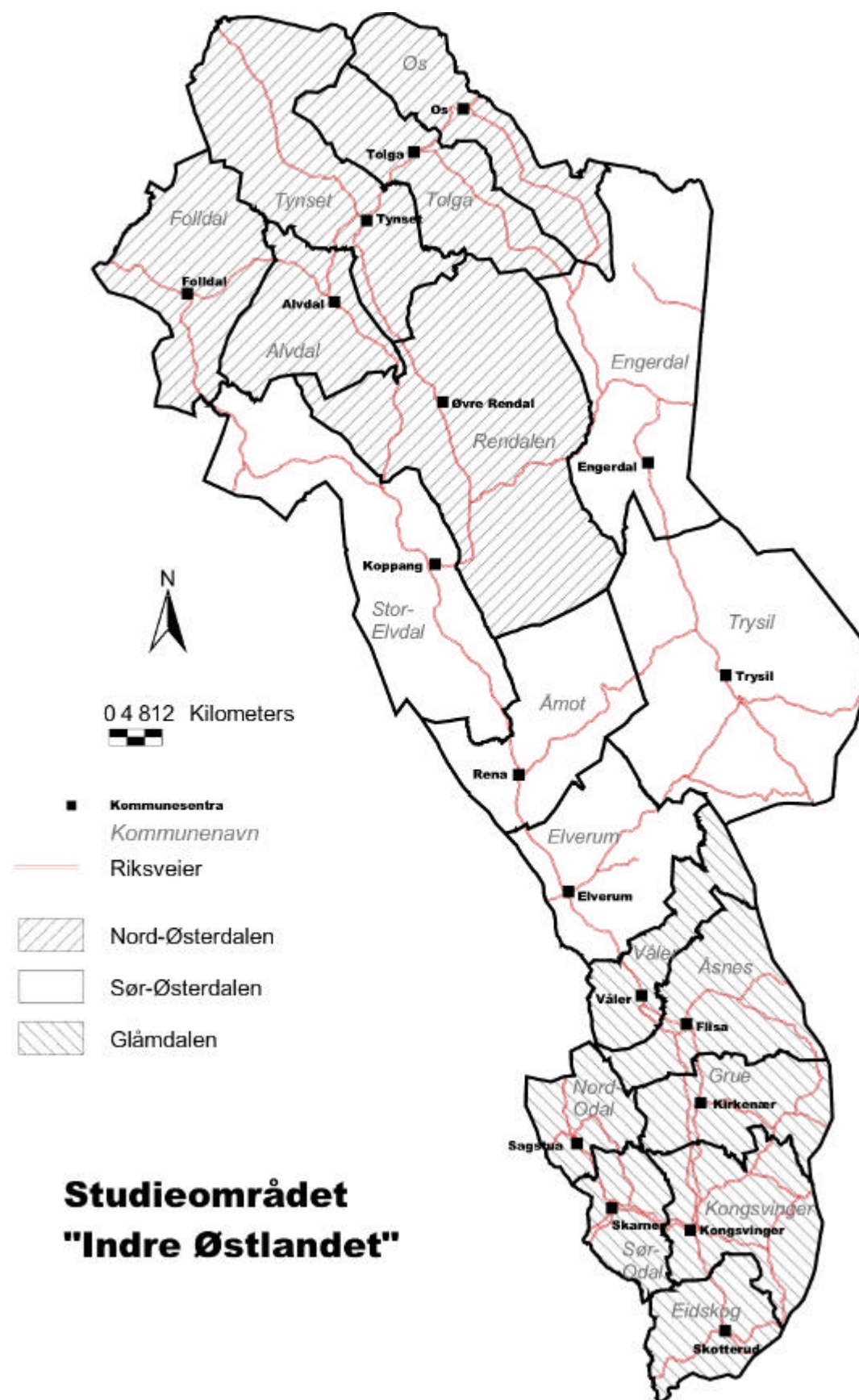
Det som først og fremst kjennetegner Indre Østlandsområdet er at mesteparten av det er dekket med skog – mer enn 80 prosent av arealet under barskogsgrensa er dekket av skog. Videre kjennetegnes området av at det er tynt og spredt befolket. Området har ca 104.000 innbyggere, fordelt på to små byer, Elverum og Kongsvinger, og mange små sentra. Området har Norges laveste urbaniseringsgrad med bare halvparten av befolkningen bosatt i tettsteder. Denne spredtbygdheten sammen med synkende folketall og aldrende befolkning gir særskilte utfordringer med hensyn til tjenesteforsyning.

Området har et bra utbygd veinett, i tillegg til jernbane gjennom Østerdalen, og til Sverige over Kongsvinger, og Solørbanen (kun til gods). Halvparten av kommunene ligger innenfor reiseavstand til Oslo på tre timer. Likevel har området flere utkantkjennetegn. Blant annet er det bare tre av kommunene som ligger utenfor det distriktpolitiske området. Flesteparten har B-status – det høyeste man kan ha i Sør-Norge. Kongsvinger og Eidskog er fra 1998 tatt med i virkeområde C og har dermed lik status med Grue, Åsnes og Våler. Glåmdalsregionen + Åmot fikk status som omstillingsregion i 1997. Hele Hedmark og Oppland fikk status som omstillingsfylker i 1999 (Morgenlandet).

Tabell 1.1 *Regioninndeling og statistiske kjennetegn ved Indre Østlandsområdet*

	Innbyggere 01.01.2002	Innbyggere per km2	Andel innb. i tettsted	Arbeids- plasser	Sysselsatte innbyggere	Netto utpendling	Arbeidsgiver- avgiftssone	Distriktspol. virkeområde	Sentralitet
Kongsvinger	17366	16,7	69	7982	7738	-244	1	C	1A
Nord-Odal	5065	10	26	1374	2291	917	2		2A
Sør-Odal	7501	14,5	34	2450	3481	1031	1		3A
Eidskog	6429	10	36	1694	2673	979	2	C	1A
Grue	5412	6,5	40	1887	2304	417	2	C	1A
Åsnes	8024	7,7	25	2808	3414	606	2	C	1A
Våler	4020	5,7	43	1491	1743	252	2	C	1A
Glåmdalsregionen	53817	10,2	44	19686	23644	3958			
Elverum	18527	15,1	69	8137	8171	34	2		2A
Trysil	7049	2,3	41	2592	2979	387	2	B	0B
Åmot	4398	3,3	45	1553	1811	258	2	B	0B
Stor-Elvdal	2921	1,3	43	1011	1195	184	2	B	0B
Engerdal	1516	0,7	0	582	663	81	2	B	0B
Sør-Østerdalen	34411	3,5	55	13875	14819	944			
Rendalen	2217	0,7	27	681	868	187	2	B	0B
Tolga	1808	1,6	35	647	757	110	2	B	0B
Tynset	5428	2,9	44	2802	2487	-315	2	B	0B
Alvdal	2409	2,6	27	907	1097	190	2	B	0B
Folldal	1753	1,4	32	649	808	159	2	B	0B
Os	2147	2,1	30	718	980	262	2	B	0B
Nord-Østerdalen	15762	1,7	34	6404	6997	593			
Hele området	103990			39965	45460	5495			

Kilde: PANDA og KRDs hjemmesider.

Figur 1.1 Kart over Indre Østlandsområdet

2 Befolkningsstruktur og demografiske endringsprosesser

2.1 Utvikling i folketallet

Folketallet i Hedmark har hatt en vekst på 0,6 prosent fra 1990 til 2002, noe som er betydelig svakere enn landet som helhet (6,4 prosent). Veksten skyldes utelukkende netto innflytting (innvandring inkludert) til fylkets mest sentrale deler. Fødseloverskuddet har vært negativt hvert eneste år siden 1975.

Mens Hedmark fylke har hatt svak vekst har vårt studieområde som helhet hatt nedgang i folketallet på 10 prosent siden 1990. Innad i området er det imidlertid store og systematiske variasjoner. Figur 2.1-2.3 viser at det bare er regionsenterkommunene Elverum og Tynset, samt Os som er "forstadskommune" til regionsentrene Røros (og Tynset), i tillegg til Sør-Odal som ligger nært Oslo og Gardermoen, som har flere innbyggere i 2001 enn i 1990.

Resten av kommunene har hatt en nedgang i folketallet perioden sett under ett, men figur 2.1 viser at flere Glåmdalskommuner, (Kongsvinger, Eidskog og Nord-Odal), har hatt en positiv utvikling etter 1997 da hovedflyplassen på Gardermoen åpnet, og nye arbeidsplasser og forbedringer i transportnettet ga økte pendlingsmuligheter. Positiv utvikling har også Åmot etter etableringen av Rena Leir i 1997.

Det er med andre ord de kommunene som selv representerer eller ligger innenfor dagpendlingsavstand til relativt varierte og ekspanderende arbeidsmarkeder som er vinnerne i befolkningssammenheng. Store nasjonale flyttinger som hovedflyplassen på Gardermoen og Rena Leir virker også positivt.

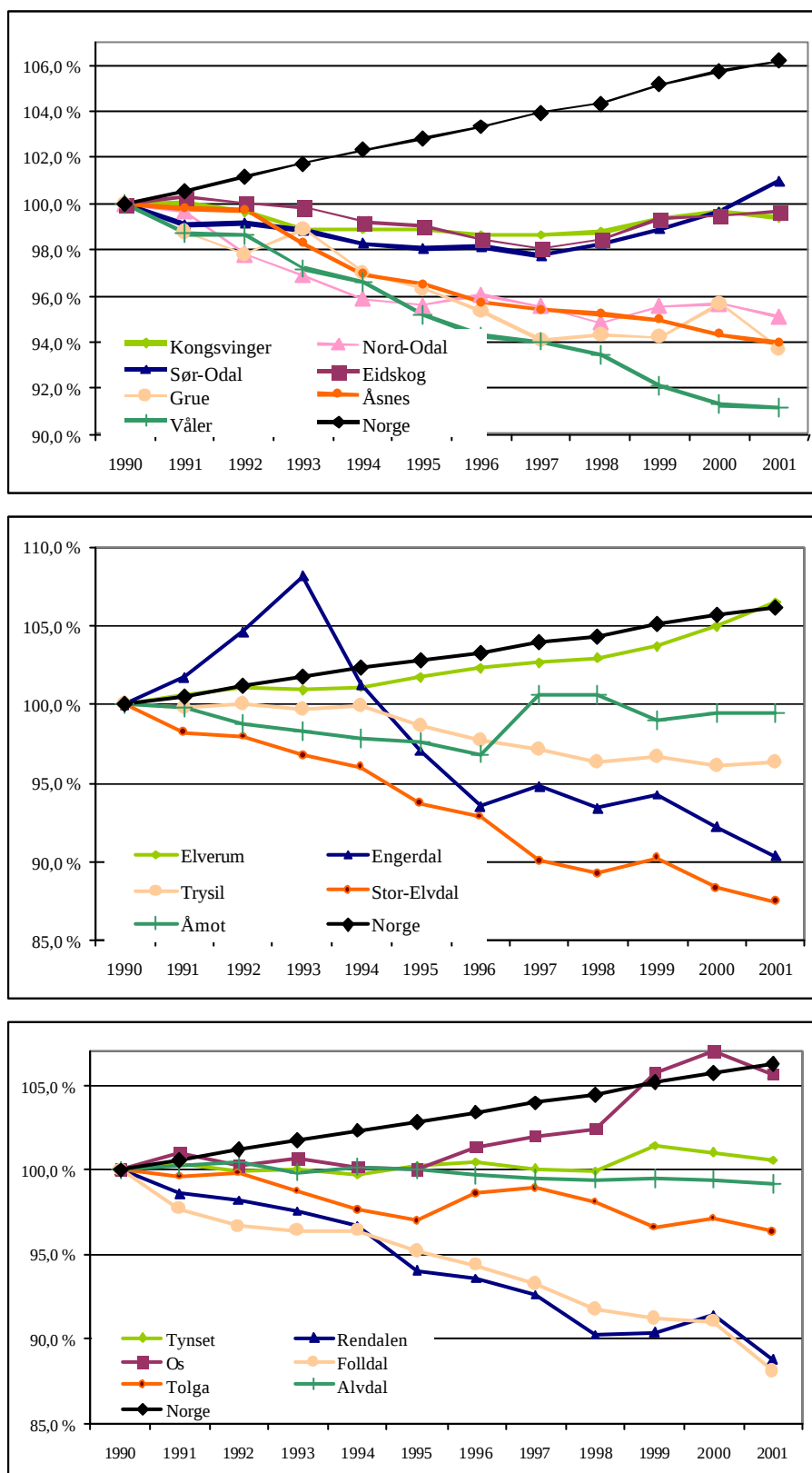
Likevel: Flertallet av kommunene har hatt nedgang, og den har vært spesielt kraftig for kommunene Stor-Elvdal, Folldal og Rendalen, Engerdal og Våler.

Fødselsunderskudd og lav fruktbarhet

Årsaken til nedgangen i folketallet i vårt studieområde er i hovedsak fødselsunderskudd og lav fruktbarhet. Selv kommuner med netto innflytting har gjennom flere år opplevd nedgang i folketallet på grunn av at det dør flere enn det fødes. Dette har naturligvis sammenheng med aldersstrukturen i området (se avsnitt 4.3). Spesielt kritisk er det at andelen kvinner i fertil alder (20-44 år) er lav i alle regionene i området, og den er dessuten vært synkende gjennom hele 1990-tallet (Grefsrud & Køhn 2002). I tillegg kommer at hver kvinne i gjennomsnitt får færre barn enn landsgjennomsnittet. Samlet fruktbarhetstall (SFT) for Hedmark fylke er på 1,67 barn pr kvinne i 2002, mot et landsgjennomsnitt på 1,78. Det er bare Oslo av fylkene som har lavere

fruktbarhet (SSB).

Figur 2.1-2.3 Folketallsutviklingen i regionene i indre Østlandsområdet 1990-2001.
1990=100. Kilde: PANDA og SSB, tatt fra /Grefsrud & Køhn (2002)

Tabell 2.1 viser at de eneste kommunene med fødselsoverskudd gjennom 1990-tallet er Tynset, Elverum og Os (rater >1). Alle de andre er avhengig av relativt stor netto innflytting for å opprettholde folketallet. Rendalen, Stor-Elvdal, Åmot og Solør-kommunene ligger særlig dårlig an. Glåmdalen er den minst reproduktive regionen i området.

Tabell 2.1 *Antall fødte i forhold til døde. Gjennomsnitt 1990-2000.*

Glåmdals-regionen	0,74	Sør-Østerdalen	0,83	Nord-Østerdalen	0,88
Kongsvinger	0,95	Elverum	1,09	Rendalen	0,41
Nord-Odal	0,69	Trysil	0,72	Tolga	0,94
Sør-Odal	0,74	Åmot	0,60	Tynset	1,11
Eidskog	0,77	Stor-Elvdal	0,50	Alvdal	0,94
Grue	0,53	Engerdal	0,83	Folldal	0,76
Åsnes	0,62			Os	1,07
Våler	0,64				

Kilde: PANDA, tatt fra Grefsrud & Køhn 2002.

2.2 Flytting i Indre Østlandsområdet

Tverrsnittsanalyser med data fra PANDA viser at hver region i indre Østlandsområdet hatt netto innflytting i perioden 1990-2001, men variasjonen er stor over de enkelte år og mellom kommuner. Svært mange kommuner har imidlertid hatt netto innflytting uten å ha vekst i folketallet. Innflyttingsoverskuddet for menn og kvinner er likt i Glåmdalen og Sør-Østerdalen. I Nord-Østerdalen har nettoinnflyttingen av kvinner vært noe høyere enn for menn.

I aldersgruppene 11-20 år og 21-30 år er det netto utflytting av begge kjønn i alle regioner. Dette oppveies av netto innflyttingen til aldersgruppen 0-5 år og 21-40 år (Grefsrud & Køhn 2002). Dette gjenspeiler et kjent flyttemønster der ungdom og unge voksne i "søkefasen" flytter ut, som oftest til Oslo-regionen, for å ta utdanning, arbeid og for å oppleve noe nytt, for så å komme tilbake til fylket når de har fått barn og er i en mer etablert fase. Området vårt er lite attraktivt for unge voksne, men har mer å tilby etablerte familier (Grimsrud og Sørli 2003). Aldersgruppene 51-60 år og over 70 år har vist kraftig vekst i mobiliteten de siste 10 år. Fortsatt bidrar de imidlertid lite til å endre folketall og bosettingsmønster.

Østlandsforskning har gjennomført flere kohortanalyser av flyttingene i indre Østlandsområdet (Hagen & Engesæter 1997, Grimsrud 1999a,b, 2000, Grimsrud og Sørli 2003). Her trekker vi fram noen momenter angående kjønnsfordeling og mønster og utdanning og pendling:

Den såkalte kvinneflukten har avtatt. Det gjelder i særdeleshet Nord-Østerdalen for kohorten født tidlig 1960-tallet. Denne kohorten av kvinner – som i større grad enn tidligere har skaffet seg høyere utdanning – fant arbeid i offentlig sektor i regionen, spesielt som sykepleiere og annet helsepersonell, lærere, førskolelærere. Menn fra samme kohort som er bosatt i området har lavere utdanning enn kvinnene. De som tok utdanning gjorde det innenfor tradisjonelle guttefag og måtte i større grad enn kvinnene flytte for å få relevant arbeid.

Analyser av årskull født sent på 1960-tallet viser imidlertid et mer sentraliserende flyttemønster for begge kjønn. Det gjelder for hele området. Kvinner som tidligere i stor grad flyttet internt i en region, ofte fra omlandskommune til regionsenter, flytter i større grad ut av regionen. Samtidig har menn tatt etter kvinner med hensyn til å bosette seg i Oslo og omegn.

Flytting som medfører pendling

Flere av de ovenfor nevnte flytteanalyser viser at det er andelen nykommere til en region som varierer mest og som avgjør om regionen har flyttegevinst eller ikke. Andelen fraflyttede og tilbakeflyttere er likere kommunetyper i mellom. Pendlingsmuligheter er en viktig grunn til at folk har kunnet flytte til områder uten store sentra. Båtevik (1992) har funnet en tendens til at innflytterhushold i Møre og Romsdal har bosatt seg utenfor sentrene og tilpasset seg arbeidsmarkedet ved at de voksne i husholdet pendler til jobber i hvert sitt lille tettsted. Vi antar at denne tilpasningen også er relevant i vårt område. Tabell 2.2 viser bl.a. at det er stor forskjell mellom regionene i vårt område med hensyn til hvor stor andel av nykommerne som pendler. Blant nykommerne til Glåmdalsregionen er det bare ca 40 prosent av mennene og ca 50 prosent av kvinnene som arbeider i egen bostedskommune, resten pendler. Henholdsvis 28 og 29 prosent menn og kvinner pendler til en annen kommune i Hedmark (flest til Kongsvinger forteller underlagsmaterialet), og hhv 34 og 22 prosent av menn og kvinner pendler ut av fylket - i all hovedsak til Osloregionen. Også en stor andel av nykommerne til Kongsvinger pendler, da først og fremst ut av fylket (flesteparten til Oslo). Nær halvparten av de mannlige nykommerne til Nord-Østerdalen pendler, og da hovedsakelig til Tynset og Røros. Tabell 2.2 viser at mindre andeler av de kvinnelige enn mannlige nykommerne pendler, og de pendler over kortere avstander enn menn. Ellers viser tabellen at det er store kjønnsforskjeller i andelen som ikke er sysselsatt, og at andelen varierer mye mellom regionene. Andelen ikke-sysselsatt er lavest i Tynset og Nord-Østerdalen og høyest i Glåmdalsregionen.

Tabell 2.2: *Andel kvinnelige og mannlige nykommere etter bosted, arbeidssted (hvis sysselsatt) og ”ikke sysselsatt” i 1965-69 kohorten.*

Bosted 1999	Andel sysselsatte i kohorten etter arbeidssted 1999						Andel ikke sysselsatt i kohorten	
	Egen kommune		Hedmark ellers		Utenfor fylke			
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
Kongsvinger	60	67	12	13	28	20	19	36
Glåmdalsreg. ¹	38	49	28	29	34	22	25	39
Elverum	64	81	18	13	18	6	18	26
Sør-Østerdalen ¹	77	72	13	24	11	4	18	35
Tynset	67	79	13	13	21	7	26	16
Nord-Østerdalen ¹	53	67	22	24	25	9	13	23

¹ Regionsenterkommunene er skilt ut fra fylkesplanregionene.

Kilde: Grimsrud og Sørli 2003

2.3 Kjønn- og alderssammensetning

Hedmark har som fylke den eldste befolkningen i landet, og befolkningen i vårt studieområde representerer den eldste delen av fylket. Det framgår av tabell 2.2 at alle kommuner med unntak av Tolga, har færre barn i *førskolealder* (0-5 år) enn landsgjennomsnittet. Denne underrepresentasjonen gjelder også barn i *skolealder* (6-15 år) i de fleste kommunene, bortsett fra Tolga, Tynset, Alvdal og Os i Nord-Østerdalen. Kommunene i Nord-Østerdalen skiller seg også ut ved å ha overrepresentasjon eller relativt lav underrepresentasjon av folk i *utdanningsalderen*; 16-24 år. Nord-Østerdalen skiller seg ut ved å ha en høyere andel elever i videregående skole og dessuten tar de i større grad enn de andre høyere utdanning (Grimsrud 2000) noe som medfører en større andel registrerte bosatte i denne aldersgruppen enn det reelt sett er fordi studenter vanligvis ikke melder flytting. De *unge voksne* i aldersgruppen 25-39 år er kraftig underrepresentert i hele området, og Nord-Østerdalen kommer spesielt dårlig ut på grunn av stort flyttetap.

Tabell 2.2 *Aldersindekser for år 2001. Alderstruktur i indre Østlandsområdet sammenliknet med aldersstrukturen i landet som helhet. Hele landet =100*

	0-5 år	6-15 år	16-24 år	25-39 år	45-69 år	over 70 år
Kongsvinger	84	90	94	92	111	109
Nord-Odal	88	81	85	83	113	140
Sør-Odal	90	93	85	92	107	125
Eidskog	88	94	86	82	107	142
Grue	80	78	81	80	110	166
Åsnes	70	86	81	81	111	159
Våler	73	84	87	83	113	144
Elverum	88	96	97	94	105	114
Trysil	72	94	93	83	107	146
Åmot	88	83	89	91	102	148
Stor-Elvdal	75	92	89	77	110	151
Rendalen	71	93	80	65	108	193
Engerdal	96	93	88	83	102	150
Tolga	103	121	97	77	97	131
Tynset	97	101	105	81	104	123
Alvdal	95	104	106	82	97	138
Folldal	91	94	91	75	109	145
Os	94	105	108	88	98	120

Kilde: SSB Befolkningsstatistikk.

Aldersgruppen 40-69 år, *de etablerte*, er den som er jevnest fordelt i landet og den som viser minst avvik i vårt område. De etablerte er med få unntak overrepresentert i studieområdet, mest i Nord-Odal, de tre Solørkommunene og Stor-Elvdal, og minst i ”unge” Nord-Østerdalen. Det er imidlertid den eldste aldersgruppen over 70 år, *alderspensjonistene*, som gjør indre Østlandsområdet spesiell med hensyn til alderssammensetning. Samtlige kommuner har overrepresentasjon av denne aldersgruppen; fra Kongsvinger med en indeks på beskjedne 109 til Rendalens stolte 193. Rendalen er etter hvert kjent for sin gamle befolkning, og har også satset på å ha så gode tilbud til denne gruppen at de eldre skal bli fristet til å flytte dit.

Det er flere kvinner enn menn i indre Østlandsområdet. Fram til 55 år er det imidlertid mannsoverskudd. Det er med andre ord de godt voksne kvinnene som står for kvinneoverskuddet totalt sett.

Tabell 2.3 viser at de fleste kommuner har færre kvinner enn menn i den yngste aldersgruppen (0-15 år), men at variasjonen er stor fra Folldal, Tolga og Våler til Stor-Elvdal og Tynset. Kjønnforskjellene i denne aldersgruppen er tilfeldige eller naturlige – ikke et resultat av jenteflukt eller høy dødelighet blant menn. Færre kvinner enn menn er det også i den *reproduktive* aldersgruppen 16-39 år, men det er bare tre kommuner som har mindre enn 90 kvinner pr 100 menn. Skjevhetene i denne aldersgruppen må ikke utelukkende tilskrives jenteflukten, siden ubalansen likegodt kan ha vært med fra småbarnsalderen. Blant de

etablerte, aldersgruppen 40-67 år er kjønnsbalansen for de fleste kommuners vedkommende så god som en kan forvente i så befolkningsmessig små og perifert beliggende kommuner. I den eldste aldersgruppe er det stor overvekt av kvinner. Eldrebølgen kan nesten sies å være et kvinnefenomen.

Tabell 2.3 *Antall kvinner pr 100 mann i ulike aldersgrupper. 1.1.2002.*

	0-15 år	16-39 år	40-67 år	67 år og over
04 Hedmark	94	95	100	133
0402 Kongsvinger	97	96	108	138
0403 Hamar	91	99	106	155
0412 Ringsaker	93	96	95	130
0415 Løten	96	95	99	117
0417 Stange	94	96	100	126
0418 Nord-Odal	97	90	95	127
0419 Sør-Odal	97	94	99	129
0420 Eidskog	92	93	95	130
0423 Grue	97	95	97	137
0425 Åsnes	98	93	101	120
0426 Våler	83	93	97	132
0427 Elverum	97	100	103	139
0428 Trysil	96	91	94	129
0429 Åmot	91	91	99	133
0430 Stor-Elvdal	105	94	94	135
0432 Rendalen	88	87	94	129
0434 Engerdal	94	97	95	119
0436 Tolga	83	93	103	125
0437 Tynset	108	93	100	118
0438 Alvdal	92	92	100	134
0439 Folldal	78	87	96	149
0441 Os	90	89	93	132

Kilde: SSB Befolkningsstatistikk

2.4 Framskrivinger

Den alderssammensetning og de demografiske endringsprosesser som er nevnt ovenfor tilsier at folketallet kommer til å synke i de deler av vårt område som ligger utenfor pendlingsavstand til store sentra. Området som helhet vil også i framtiden være avhengig av netto innflytting for å oppnå vekst så lenge fødselsunderskuddet er høyt og fruktbarheten lav. SSBs framskrivinger viser at Elverum er den eneste kommunen i indre Østlandsområdet som kommer til å ha vekst fram til år 2020 uten netto innflytting fra inn- eller utland (jf MM00-alternativet i <http://www.ssb.no/folkfram/tabeller/tab-2002-12-05-0804.html>). Tar vi med innenlands flytting og innvandring viser framskrivingene at halvparten av de 18 kommunene i området vårt får nedgang i folketallet uansett hvilket av de seks hovedalternativene som legges til grunn (op.cit). Elleve kommuner får nedgang dersom alternativet med *middels nasjonal vekst* legges til grunn

(MMMM). Ved *høy nasjonal vekst* (HHMH) vil 10 få tilbakegang. I tråd med observerte flyttemønstre får sentrale kommuner i området økt vekst eller redusert nedgang i oppgangskonjunkturer/høy nasjonal vekst, mens de perifert beliggende får forsterket sin nedgang (jf. <http://www.ssb.no/folkfram/tab-2002-12-20-02.html>). For framskriving etter alder på kommunenivå vurderer vi middels vekst alternativet til SSB (som er det eneste alternativet tilgjengelig på SSBs hjemmesider) å være for optimistisk for mange av våre kommuner, på grunn av for høy fruktbarhet og for positive utslag av flytting.

Vi støtter oss i stedet på Kjetil Sørli's (2001) utsiktsanalyse som er laget med basis i en livsløpsbetraktning, der den observerte befolkningsutvikling og forholdet mellom ulike kohorter på ulike alderstrinn er det sentrale. Analysen er laget spesielt med hensikt på å vurdere justeringer av kommunenes inntektssystem. Ulik befolkningsutvikling genererer forskjellig utgiftsbehov i inntektssystemet. Kommuner med rask endring vil ha størst behov for endringer – her kommer Folldal, Stor-Elvdal og Rendalen i søkelyset.

I følge utsiktsanalysen som sikter fram til år 2009 er det bare Os i vårt studieområde som kan vente vekst på samme nivå som landet, og denne veksten kommer primært i antall barn 0-5 år og den yngste delen av alderskategorien 16-66 år. Videre kan Elverum og Tynset vente vekst, men ikke så sterk som landsgjennomsnittet. I Elverum kommer denne veksten primært blant de aldersgruppene over 67 år. I Tynset er veksten ujevnt fordelt over aldersgruppene.

Resten av kommunene vil få en tilbakegang. Tilbakegangen ventes å være svak (<5,8%) for 10 kommuner: Åsnes og Alvdal får tilbakegangen jevnt fordelt over aldersskalaen, mens Våler først og fremst merker nedgangen i antall barn og unge, og Tolga hovedsakelig blant de eldre. I Kongsvinger, Nord-Odal, Sør-Odal, Eidskog, Trysil og Åmot er tilbakegangen ujevnt fordelt over aldersskalaen.

I Engerdal, Rendalen og Grue forventes moderat nedgang fra 5,8 – 10 prosent. Engerdal kommer til å merke dette sterkest blant barn og unge, mens Rendalen kommer til merke det sterkest blant de eldste. I Grue forventes nedgangen komme noe ujevnt over aldersskalaen.

I Folldal og Stor-Elvdal forventes en sterk nedgang, dvs. på mer enn 10 prosent, og i Folldal er tilbakegangen jevnt fordelt over aldersgruppene, mens den i Stor-Elvdal først og fremst er knyttet til antall eldre. Rendalen står for øvrig på grensa til å havne i denne kategorien kommuner.

Tabell 2.4 viser forventet aldersstruktur i 2009 sammenliknet med landets aldersstruktur. Det går fram at vårt område, til tross for nedgang i antall pensjonister framover, fortsatt kommer til å

være blant de mest forgubbede regioner i landet. Tolga, Tynset, Os og til dels Alvdal i Nord-Østerdalen vil sammen med Sør-Odal og Elverum være unntak.

Tabell 2.4 *Aldersindekser etter inntektssystemets aldersgrupper. Utsiktsanslag for 31.12.2009. Trendalternativet. Landet =100. Kilde Sørli 2001.*

	0 - 5 år	6 - 15 år	16 – 66 år	67 - 79 år	80 - 89 år	90 - 99 år
Kongsvinger	85	88	100	122	124	72
Nord-Odal	76	87	97	134	157	125
Sør-Odal	90	96	98	120	130	92
Eidskog	89	101	93	139	148	136
Grue	76	87	97	135	158	155
Åsnes	81	84	95	152	168	148
Våler	65	73	100	150	152	132
Elverum	93	94	99	114	122	112
Trysil	85	85	96	137	156	143
Åmot	87	92	98	123	130	106
Stor-Elvdal	85	89	97	137	131	127
Rendalen	77	83	92	159	200	238
Engerdal	80	84	93	155	171	247
Tolga	111	113	92	119	127	101
Tynset	101	106	94	124	126	125
Alvdal	95	107	95	116	145	94
Folldal	84	92	96	132	167	81
Os	103	107	97	110	108	98

2.5 Oppsummering

I dette kapitlet har vi vist at

- Folketallet går ned i området som helhet, mer på grunn av fødselsunderskudd enn manglende innflytting
- Området har en gammel befolkning: Få barn og unge, mange gamle
- Kvinner og menn nærmer seg hverandre mht flyttemønster
- Yngre kohorter flytter har større tendens til å bosette seg i Oslo enn eldre kohorter
- Folketallet kommer til å gå ned i flertallet av kommunene fram til 2009
- Det er forskjeller innad i området: Elverum, Os og Tynset har demografisk vekstkraft. De sørligste og mest sentralt beliggende kommunene har potensial til å rekruttere flere folk gjennom sin nærhet til Osloregionen.

3 Statlig budsjettpolitikk

Vi har valgt å gi en separat analyse av statlige overføringers og skatters rolle i vårt studieområde. Øvrige politikkområder vil ikke kartlegges og analyseres eksplisitt, men blir trukket inn under analyser av næringsutvikling og inntektsskaping i kapittel 4 og 5 og under oppsummeringen i kapittel 6.

Følgende kartlegging av statlige overføringers omfang og fordeling i vårt studieområde og hvilken rolle dette har for lokal inntektsskaping, bygger på data fra Ørbeck (2002). Det vil først gis en detaljert tallmessig presentasjon av ulike statlige overføringer og skatter på kommunenivå i studieområdet, sammenliknet med andre studieområder og lands-gjennomsnitt mv. Deretter studeres kommunesektorens inntektssammensetning og statens rolle i dette, samt statens direkte og indirekte bidrag til innbyggernes personinntekt for kommunene i vårt området sammenliknet med andre studieområder og landsgjennomsnitt, før det gis en kort avsluttende drøfting av den statlige budsjettpolitikkenes rolle i området.

3.1 De ulike statlig overføringer og skatter

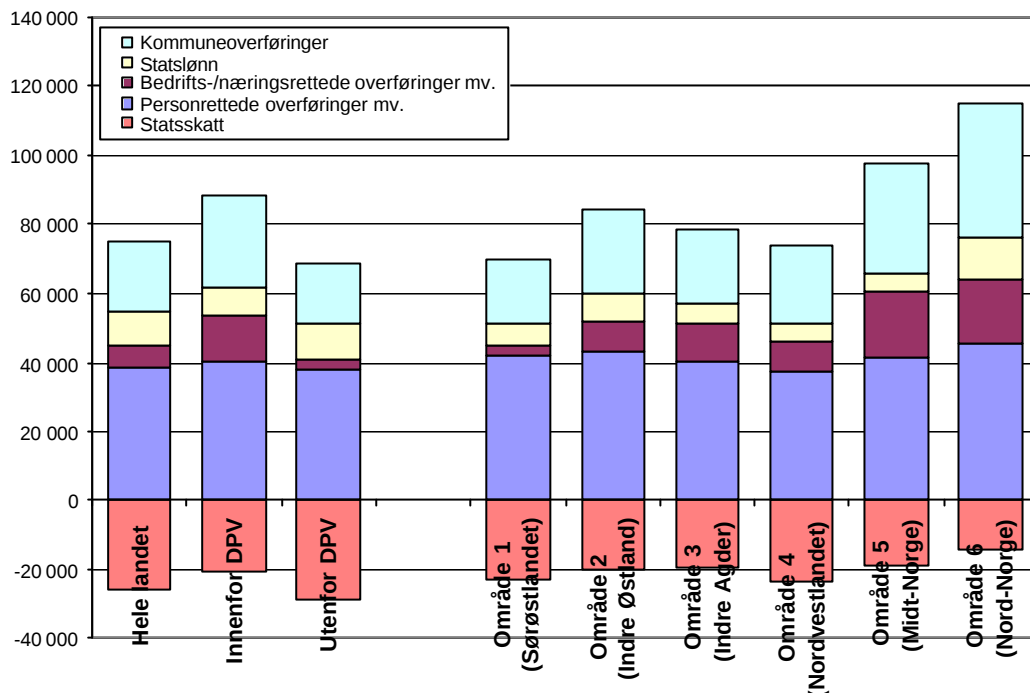
Ørbeck (2002) har kommunefordelt 74 prosent av samlede statlige nettoutgifter etter nettooverføringer til Petroleumsfondet. Dette utgjorde 330 mrd. kroner i år 2000. Medregnet subsidier i form av redusert arbeidsgiveravgift (nær 7 mrd. kroner i 2000) utgjør de kommunefordelte statlige overføringer/utgifter et nasjonalt gjennomsnitt på 74.702 kroner/innbygger. Statlige innkjøp av varer og tjenester, renteutgifter og overføringer til utlandet er de viktigste utgifter som ikke er kommunefordelt i undersøkelsen.

Det er de personrettede overføringene (trygder og stønader via trygdeetaten, utdanningsstipender, bostøtte mv.) som dominerer i omfang med totalt 174 mrd. kroner eller 38.559 kr/innbygger i gjennomsnitt. Kommuneoverføringene (rammetilskudd og øremerkede tilskudd til både primær- og fylkeskommuner) utgjorde totalt 91 mrd. kroner i 2000 eller 20.135 kr/innbygger, mens statlige lønnsutbetalinger utgjorde 43 mrd. kroner eller 9.635 kr/innbygger. Næringsoverføringer mv. (herunder jordbruksstøtte, SND-tilskudd, skipsbyggingsstøtte, arbeidsmarkedstiltak, forskningsmidler, subsidieelementet i redusert arbeidsgiveravgift) utgjorde i sum 29 mrd. kroner eller 6.372 kr/innbygger.

Figur 3.1 viser hovedbildet mht. statlige overføringer og skatter i vårt studieområde sammenliknet med landsgjennomsnitt og situasjonen i de andre studieområdene. Tabell 3.1 angir eksakte tall for de enkelte overføringsordninger samt tall i kr/innbygger presentert for de 18

kommunene i studieområdet.

Figur 3.1: Statlige pengestrømmer til og fra de ulike studieområde. Kr/innbygger i 2000

Kilde: Ørbeck 2002

Det fremgår her at studieområdet mottar langt større statlige overføringer gjennom trygdesystemet og kommuneoverføringssystemet enn gjennom distrikts- og næringsrettede støtteordninger. Av de totalt 8,8 mrd. kronene i statlige pengestrømmer inn i området i 2000 var 4,4 mrd. kroner personrettet, 2,5 mrd. kroner til kommunesektoren, 0,9 mrd. kroner i form statlige lønninger, mens næringsoverføringer inkl. redusert arbeidsgiveravgift, arbeidsmarkedstiltak mv. sto for de resterende 1,0 mrd. kroner.

Regnet per innbygger mottar studieområdet 13 prosent høyere statlige overføringer enn landsgjennomsnittet, 84.626 mot 74.702 kr/innbygger. Denne forskjellen på 9.924 kr/innbygger skyldes i hovedsak høyere kommuneoverføringer (forskjell på 4.137 kr/innbygger), høyere personrettede overføringer (forskjell på 4.097 kr/innbygger) og høyere jordbruksoverføringer (forskjell på 2.818). Blant kommunene ligger Tolga høyest med 104.330 kr/innbygger i samlede statlige overføringer og Sør-Odal lavest med 70.986. På landsbasis varierer disse enkeltkommunetallene fra 49.052 kr/innbygger i Bykle til 135.176 kr/innbygger i Unjarga-Nesseby.

Sammenliknet med de øvrige studieområdene mottar vårt studieområde høyere overføringer enn Østfold, Indre Agder og Nord-Vestlandet, men klart lavere enn Namdal og Nord-

Troms/Finnmark. Det er særlig forskjeller i kommuneoverføringene og omfanget av redusert arbeidsgiveravgift som skaper disse forskjellene.

Ørbeck 2002 har også sett på den regionale fordelingen av personskatter til staten på totalt 119 mrd. kroner i 2000. Disse utgjør i gjennomsnitt kr. 20.193 kr/innbygger i vårt studieområdet mot 26.343 på landsbasis og varierer fra 16.149 i Tolga til 22.018 i Kongsvinger. Forskjellene i personskatter gjenspeiler i hovedsak inntektsforskjeller kommunene i mellom.

Tabell 3.1: *Kommunefordelte statlige “overføringer” 2000¹. Kommunetall.*

Kilde: Ørbeck 2002

Kommunenes inntekter kan grovt inndeles i:

- 22

Overføringene fra staten består av rammetilskudd fra KRD og øremerkede tilskudd fra ulike departementer som skal ivareta bestemte formål. Rammetilskuddet består igjen av en inntektsutjevnerende komponent som skal kompensere kommuner med svak egen skatteinnfang og en utgiftsutjevnerende komponent som beregnes ut ifra nøkler som skal uttrykke ulikheter i normert utgiftsbehov.

Tabell 3.2: Statens rolle i kommuneøkonomien, 2000, kr/innbygger og prosent

	Ramme- tilskudd	Øremerkede tilskudd	Skatt på formue/inntekt	Andre driftsinnt.	Sum driftsinnt.	Herav fra staten
Hele landet	8 116	4 365	14 258	10 736	37 475	33 %
Oslo	6 367	8 731	27 933	15 767	58 798	26 %
Hele landet unntatt Oslo	8 338	3 809	12 516	10 095	34 759	35 %
Område 1 Sørøstlandet	7 289	3 410	11 676	9 602	31 978	33 %
Område 2 Indre Østlandet	11 287	4 326	10 827	10 361	36 801	42 %
Område 3 Indre Agder	13 129	4 370	14 906	17 711	50 117	35 %
Område 4 Nordvestlandet	8 825	3 879	12 421	10 259	35 384	36 %
Område 5 Midt-Norge	14 999	4 828	10 169	12 039	42 035	47 %
Område 6 Nord-Norge	19 734	5 551	10 220	10 640	46 144	55 %
0402 Kongsvinger	8 156	4 064	11 102	8 694	32 015	38 %
0418 Nord-Odal	13 704	705	10 012	8 340	32 761	44 %
0419 Sør-Odal	9 603	2 997	11 333	7 224	31 158	40 %
0420 Eidskog	11 968	3 187	9 728	8 160	33 043	46 %
0423 Grue	13 172	4 526	10 358	11 551	39 605	45 %
0425 Åsnes	13 119	3 934	10 452	8 059	35 564	48 %
0426 Våler	12 290	3 472	10 908	10 578	37 248	42 %
0427 Elverum	7 553	3 428	11 199	9 476	31 656	35 %
0428 Trysil	11 961	3 326	11 251	10 459	36 997	41 %
0429 Åmot	12 116	7 802	10 912	14 456	45 287	44 %
0430 Stor-Elvdal	15 771	7 579	10 638	16 646	50 633	46 %
0432 Rendalen	15 968	9 983	13 658	15 185	54 794	47 %
0434 Engerdal	20 701	14 844	9 010	7 521	52 075	68 %
0436 Tolga	19 117	6 943	8 847	17 499	52 406	50 %
0437 Tynset	11 495	5 240	11 124	16 507	44 366	38 %
0438 Alvdal	13 219	3 998	11 506	11 305	40 028	43 %
0439 Follidal	17 547	5 496	10 215	13 266	46 523	50 %
0441 Os	16 352	6 154	9 068	13 134	44 708	50 %

Kilde: Ørbeck 2002

Tabell 3.2 viser at kommunene i studieområdet i gjennomsnitt har noe høyere driftsinntekter per innbygger enn landsgjennomsnittet (utenom Oslo som også er fylkeskommune) og at dette i hovedsak skyldes høyere statlige overføringer. De statlige overføringene utgjør 42 prosent av driftsinntektene i området mot 35 prosent på landsbasis. Det er store variasjoner kommunene imellom både mht. samlede driftsinntekter og det statlige bidraget. Rendalen kommune har de høyeste driftsinntekter per kommune med 54.794 og Sør-Odal de laveste med 31.158. Engerdal har høyest andel statlige overføringer, Elverum lavest.

Forskjellene i kommunenes rammetilskudd og samlede driftsinntekter skyldes i stor grad

forskjeller i befolkningsstruktur, utgiftsbehov og i lokale skatteinntekter, jf. tabell 3.3 hvor vi har forsøkt å dekomponere rammetilskuddene.

Tabell 3.3: Dekomponering av rammetilskuddet til kommune i 2001¹

	Innbygger- tilskudd/ utgifts- utjevning	Nord- Norge tilskudd	Regional- tilskudd	Hoved- stads- tilskudd	Ekstra- ordinært skjønns- tilskudd	Ressurs- krevende brukere	Øvr. ordinært skjønns- tilskudd	Skatte- inntekts utjevning	Sum rammetilskudd
Hele landet, fordelt	6 588	231	117	40	327	92	253	0	7 649
Oslo	5 041	0	0	358	937	0	0	-2 395	3 941
Hele landet u/Oslo	6 785	261	132	0	249	103	285	305	8 121
Sørøstlandet	6 459	0	28	0	11	94	132	692	7 416
Indre Østlandet	8 537	0	201	0	169	134	544	1 877	11 461
Indre Agder	10 983	0	999	0	1 133	75	312	-532	12 969
Nordvestlandet	7 324	0	138	0	331	193	221	192	8 398
Midt-Norge	9 716	0	598	0	1 088	277	912	2 654	15 245
Nord-Norge	8 224	4 889	1 283	0	1 003	207	1 461	2 584	19 651
Kongsvinger	6 283	0	0	0	0	80	167	1 297	7 827
Nord-Odal	8 738	0	0	0	63	0	765	2 469	12 035
Sør-Odal	7 487	0	0	0	347	122	473	1 076	9 505
Eidskog	9 277	0	0	0	0	31	639	3 359	13 306
Grue	9 822	0	0	0	175	217	796	1 948	12 958
Åsnes	9 788	0	0	0	0	298	471	2 322	12 879
Våler	8 477	0	0	0	506	50	820	2 216	12 068
Elverum	6 497	0	0	0	0	203	44	1 402	8 146
Trysil	10 297	0	0	0	61	85	547	1 700	12 691
Åmot	10 203	0	0	0	122	318	1 092	1 787	13 522
Stor-Elvdal	12 210	0	0	0	327	0	1 765	2 429	16 731
Rendalen	12 519	0	1 526	0	0	0	963	1 136	16 144
Engerdal	10 685	0	2 254	0	2 913	0	1 164	4 098	21 114
Tolga	11 465	0	1 912	0	823	274	1 042	4 219	19 735
Tynset	9 129	0	0	0	157	0	459	1 626	11 371
Alvdal	10 103	0	1 443	0	133	414	1 035	837	13 966
Follidal	10 048	0	1 923	0	1 302	221	1 380	2 547	17 421
Os	10 166	0	1 605	0	99	0	1 220	3 477	16 566

¹Kilde: Ørbeck 2002. Tabellen er kun ment å illustrere sammensetningen av rammetilskuddet, og bygger på tall fra ulike kilder og vil avvike noe fra endelige tall for 2001, og selvfølgelig fra 2000-tallene angitt foran. Mens tallene for inntektsutjevning er hentet fra KRDs hjemmesider og er endelige, er tallene for utgiftsutjevningstilskudd mv. hentet fra forslaget til statsbudsjettet for 2001 (beregningsteknisk dokumentasjon).

Staten spiller altså en viktig rolle for mange kommuners økonomi og derfor for deres muligheter til å opprettholde et godt tjenestetilbud til befolkningen. Dette skjer i første rekke gjennom overføringene. Det er store forskjeller fra kommune til kommune når det gjelder nivået på rammetilskuddet. Disse forskjellene har først og fremst sammenheng med ulik kostnadsstruktur og ulikt skatteinntektsnivå. For de minste kommunene betyr også de regionalpolitiske tilskuddene relativt mye, selv om dette betyr lite beløpsmessig på landsbasis. Begrunnelsen for disse tilskuddene er blant annet at de skal gi muligheter for et høyere velferdsnivå og aktivitetsnivå i kommuner med et svakt næringsgrunnlag. Resultatet av det nåværende inntektssystemet er at finansieringen, tjenestetilbudet og sysselsettingen i den viktige og voksende kommunesektoren langt på veg er ”garantert” av staten og løsrevet fra lokale inntekter.

3.3 Statens rolle i personers inntektsskaping

For å unngå summering av “epler og bananer” satte Ørbeck 2002 opp et separat inntektsregnskap for husholdningene i 2000 som personrettede overføringer mv. ble satt inn i. Dette bygger på data over:

- Inntektsposter i selvangivelsen
- Ulike typer statlige overføringer,
- Lønnssumtall fra Lønns- og trekkoppgaveregisteret (LTO), herunder for statlig lønnsinntekt
- Utliknet skatt fordelt på stat, fylke og kommune

Siktemålet var å etablere et mål for befolkningens bruttoinntekt og disponible inntekt i ulike kommuner/regioner og deretter studere statens bidrag til dette.

Det fremgår av tabell 3.4 og 3.5 at staten direkte står for 32 prosent av innbyggernes bruttoinntekt i vårt område mot 24 prosent på landsbasis. Korrigeret for skattefrie overføringer og utliknet skatt står staten for 28 prosent av den disponible inntekten i området mot 17 prosent på landsbasis. Staten er altså over 60 prosent viktigere som bidragsyter til disponibel inntekt og lokal kjøpekraft i vårt område enn på landsbasis.

I 2002 er de tidligere fylkeskommunale sykehusene overtatt av staten. Dette medførte en overgang av ca. 70.000 arbeidsplasser eller nær 2/3 av de fylkeskommunalt tilsatte i 2000 (112.131). Videre kan det hevdes at også resten av aktiviteten i fylkeskommunal sektor samt i kommunesektoren, jf. foregående kapittel, langt på veg er ”garantert” av staten og løsrevet fra lokale inntekter. Vi har derfor også sett på offentlig sektors samlede bidrag til lokal inntektsskaping, dvs. inkludert fylkeskommunale og kommunale lønninger, men også korrigeret for fylkesskatt og kommuneskatt. Basert på en slik tilnærming viser tabellene at staten i gjennomsnitt bidrar med 49 prosent av bruttoinntekten i studieområdet mot 38 prosent på landsbasis, og med 37 prosent av disponibel inntekt mot 21 prosent på landsbasis. Denne andelen varierer fra 25 prosent i Sør-Odal til 60 prosent i Tolga.

Tabell 3.4: Disponibel inntekt og statlige bidrag. Kr/innbygger. 2000

		Hele landet	Innenfor virkeområdet	Utenfor virkeområdet	Område 1 (Sørøstlandet)	Område 2 (Indre Østland)	Område 3 (Indre Agder)	Område 4 (Nordvestlandet)	Område 5 (Midt-Norge)	Område 6 (Nord-Norge)
A	Lønn, staten	9.635	7.889	10.406	6.756	8.315	6.211	5.304	4.986	11.961
+	B Lønn, fylkeskommune	7.020	7.391	6.856	7.730	7.159	3.363	8.310	9.802	8.790
+	C Lønn, kommune	18.676	21.647	17.363	17.047	20.574	24.593	19.135	23.033	26.858
+	D Lønn, lokal privat sektor	83.038	52.657	96.457	62.052	44.966	37.943	68.715	44.929	44.311
+	E Lønn, netto utpending, privat sektor	1.410	9.990	-2.380	14.432	13.720	19.245	7.574	8.968	8.485
+	F Jordbruksoverføringer	2.297	5.220	1.006	1.432	5.115	5.813	3.082	7.804	2.606
+	G Annen næringsinntekt, primærnærings	886	1.562	587	993	1.065	-441	3.748	1.015	4.343
+	H Næringsinntekt fra andre næringer	8.578	7.168	9.201	8.439	8.475	9.211	6.915	5.931	5.901
+	I Skattepliktige ytelser fra Folketrygden	31.931	33.462	31.255	35.418	36.599	33.299	30.796	33.707	35.526
-	J Korreksjoner (arb.giverbet.sykepeng mv.)	-6.396	-5.495	-6.794	-6.782	-6.086	-4.457	-4.394	-5.298	-6.374
+	K Tjenestepensjon	6.491	5.357	6.992	5.812	5.919	4.905	5.119	4.746	4.675
+	L Rente-, kapital- o.a. inntekter	20.505	12.917	23.857	16.998	12.099	11.323	18.289	11.483	9.646
=	M Sum bruttoinntekt, selvangivelsen	184.070	159.763	194.806	170.329	157.920	151.008	172.592	151.106	156.726
+	N Skattefrie stønader (RTV, SLU, bostøtte)	6.627	7.062	6.436	6.438	6.058	7.093	6.613	7.687	9.648
-	O Statsskatt	-26.343	-20.741	-28.817	-23.245	-20.193	-19.693	-23.740	-19.211	-14.620
-	P Kommuneskatt	-14.280	-10.793	-15.820	-11.732	-10.681	-10.510	-12.059	-9.663	-10.063
-	Q Fylkesskatt eks. Oslo	-5.843	-5.710	-5.901	-6.248	-5.578	-5.449	-6.333	-5.186	-5.486
=	S Disponibel inntekt	144.232	129.580	150.704	135.543	127.525	122.449	137.073	124.733	136.205
Statens direkte bidrag til:										
	Brutto personinntekt: (A+F+I)/M	24%	29%	22%	26%	32%	30%	23%	31%	32%
	Disponibel inntekt (A+F+I+N-O)/S	17%	25%	13%	20%	28%	27%	16%	28%	33%
Stat, fylke og kommunes bidrag til:										
	Brutto personinntekt: (A+B+C+F+I)/M	38%	47%	34%	40%	49%	49%	39%	53%	55%
	Disponibel inntekt (A+B+C+F+I+N-O-P-Q)/S	21%	35%	15%	25%	37%	37%	23%	42%	48%

Kilde: Ørbeck 2002

Tabell 3.5: Disponibel inntekt og statlige bidrag. Kommunetall i kr/innbygger. 2000.

		Norge	Området	Kongsvinger	Nord-Odal	Sør-Odal	Fredskog	Oslo	Åsnes	Våler	Elverum	Trysil	Åmot	Stor-Elvdal	Ferdalen	Engerdal	Folga	Fryset	Alvdal	Folldal	Os
	A Lønn, staten	9 635	8 315	11 643	5 948	6 986	5 025	5 056	5 058	11 711	11 542	3 909	21 859	7 521	3 858	4 931	3 137	5 271	4 627	3 628	3 406
+	B Lønn, fylkeskommune	7 020	7 159	10 023	2 907	4 631	2 940	3 285	3 937	5 600	13 970	2 995	2 255	5 471	1 951	1 695	6 029	14 243	7 794	2 700	3 945
+	C Lønn, kommune	18 676	20 574	17 886	22 657	17 333	20 739	19 740	20 948	20 959	17 610	25 135	21 253	23 737	26 679	30 004	27 635	21 396	21 479	26 672	25 069
+	D Lønn, lokal privat sektor	83 038	44 966	57 352	27 213	46 091	29 829	40 425	38 002	48 689	55 081	42 642	37 643	45 073	22 301	31 857	29 494	58 661	41 707	26 767	26 490
+	E Lønn, netto utpending, privat sektor	1 410	13 720	8 125	37 079	27 877	31 697	18 603	18 165	8 326	6 621	11 723	6 144	4 143	14 787	11 202	6 424	-3 135	13 521	17 426	24 145
+	F Jordbruksoverføringer	2 297	5 115	1 269	2 351	3 318	2 561	4 847	5 228	4 977	1 418	4 188	3 146	6 392	9 362	12 664	24 900	13 220	16 645	19 539	21 332
+	G Annen næringsinntekt, primærnærings	886	1 065	2 026	1 398	2 544	2 249	4 368	3 622	1 784	1 092	1 010	3 133	937	1 168	-3 128	-8 052	-3 758	-3 792	-4 402	-6 664
+	H Næringsinntekt fra andre næringer	8 578	8 475	7 994	7 853	7 602	9 542	7 346	8 986	5 840	7 901	11 492	9 290	8 985	9 730	10 647	6 930	9 350	9 030	10 856	5 806
+	I Skattepliktige ytelser fra Folketrygden	31 931	36 599	35 933	38 221	34 709	35 011	37 924	40 103	40 708	34 461	36 600	38 469	39 291	40 250	30 896	27 322	28 991	29 853	30 621	25 670
-	J Korreksjoner (arb.giverbet.sykepeng mv.)	-6 396	-6 086	-5 809	-3 975	-4 199	-7 185	-4 280	-4 427	-4 984	-4 969	-6 001	-3 491	-6 340	-4 093	-4 508	-3 486	-6 375	-3 993	-2 996	-3 663
+	K Tjenestepensjon	6 491	5 919	6 705	5 140	5 829	5 678	5 254	5 549	5 973	6 652	4 941	5 174	7 378	6 747	5 422	4 603	5 665	5 959	3 893	4 853
+	L Rente-, kapital- o.a. inntekter	20 505	12 099	13 727	11 164	14 965	10 082	12 612	11 630	10 396	13 299	12 992	9 827	11 917	9 966	7 151	8 891	10 560	12 516	8 537	7 746
=	M Sum bruttoinntekt, selvangivelsen	184 070	157 920	166 872	157 956	167 686	148 168	155 180	156 803	159 979	164 677	151 626	154 704	154 505	142 706	138 832	133 826	154 089	155 345	143 241	138 135
+	N Skattefrie stønader (RTV, SLU, bostøtte)	6 627	6 058	6 109	5 581	5 472	5 788	5 499	5 977	5 643	6 725	5 748	6 172	5 782	5 711	5 819	6 976	6 398	5 945	6 391	6 325
-	O Statsskatt	-26 343	-20 193	-22 018	-19 863	-21 847	-18 522	-19 206	-19 360	-19 748	-21 977	-18 835	-19 332	-18 688	-16 676	-16 561	-16 149	-20 262	-20 003	-17 829	-16 959
-	P Kommuneskatt	-14 280	-10 681	-11 342	-10 382	-11 524	-9 659	-10 658	-10 601	-10 522	-11 086	-10 938	-10 069	-10 348	-9 839	-9 944	-8 724	-10 538	-10 767	-9 843	-9 063
-	Q Fylkesskatt eks. Oslo	-5 843	-5 578	-5 992	-5 480	-5 998	-5 077	-5 463	-5 489	-5 475	-5 876	-5 538	-5 334	-5 269	-4 929	-4 610	-4 484	-5 552	-5 519	-5 086	-4 708
=	S Disponibel inntekt	144 232	127 525	133 630	127 812	133 789	120 698	125 353	127 330	129 877	132 464	122 066	126 141	125 982	116 973	114 536	111 445	124 135	125 001	116 874	113 730
Statens direkte bidrag til:																					
	Brutto personinntekt: (A+F+I)/M	24 %	32 %	29 %	29 %	27 %	29 %	31 %	32 %	36 %	29 %	29 %	41 %	34 %	37 %	35 %	41 %	31 %	33 %	38 %	36 %
	Disponibel inntekt (A+F+I+N-O)/S	17 %	28 %	25 %	25 %	21 %	25 %	27 %	29 %	33 %	24 %	26 %	40 %	32 %	36 %	33 %	41 %	27 %	30 %	36 %	35 %
Stat, fylke og kommunes bidrag til:																					
	Brutto personinntekt: (A+B+C+F+I)/M	38 %	49 %	46 %	46 %	40 %	45 %	46 %	48 %	52 %	48 %	48 %	56 %	53 %	58 %	58 %	67 %	54 %	52 %	58 %	57 %
	Disponibel inntekt (A+B+C+F+I+N-O-P-Q)/S	21 %	37 %	33 %	33 %	25 %	32 %	33 %	36 %	41 %	35 %	35 %	46 %	43 %	48 %	49 %	60 %	43 %	40 %	49 %	48 %

Kilde: Ørbeck 2002

4. Næringsstruktur og –utvikling i lys av statlig politikk

4.1 Mål på næringsutvikling og verdiskaping

Det vanligste målet på næringsutvikling og verdiskaping er begrepet bruttoprodukt eller bearbeidingsverdi. Dette fremkommer som den samlede produksjons- eller omsetningsverdien i en næring eller region fratrasket løpende utgifter til underleveranser av varer eller tjenester. Skal en beskrive regionale forskjeller og utviklingstrekk i verdiskapingen har imidlertid slike bruttoregionproduktall fra fylkesfordelt nasjonalregnskap betydelige svakheter, i hovedsak fordi de har lang produksjonstid (vinteren 2003 er siste data fra 1997) og fordi de ikke beregnes på kommune-/regionnivå.

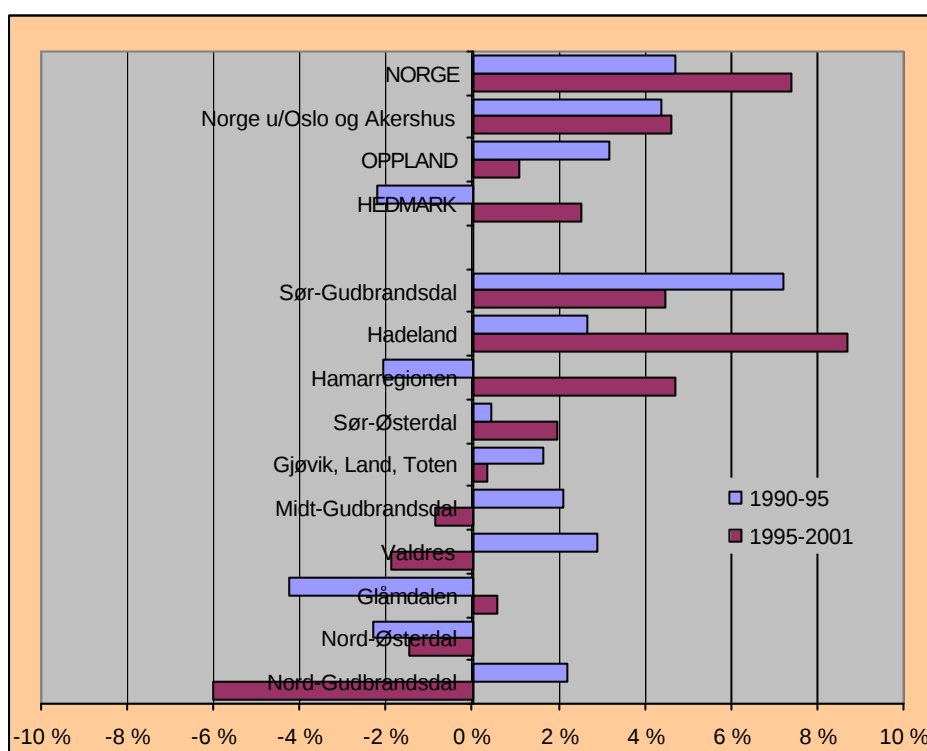
På denne bakgrunn har vi i dette kapitlet benyttet statistikk for sysselsatte etter arbeidssted, dvs. antallet arbeidsplasser, for å belyse næringsstruktur og -utvikling. Selv om ulike næringer har ulik arbeidskraftsintensitet, og selv om denne ofte endres over tid, kan bruk av denne indikatoren forsvares med at det er klare koblinger mellom struktur og utvikling i bruttoprodukt og i sysselsetting. Om lag 2/3 av bruttoproduktet innenfor fastlandsnæringene fordeles da også til lønnskostnader. Sysselsettings-/arbeidsplassallene bygger på spesialkjøringer fra PANDA oppdatert t.o.m. 4. kvartal 2001 og presenteres for de 3 regionene i vårt studieområde sammenstilt med øvrige Innlandsregioner og landstall.

I kapittel 5 anvender vi bruttoinntektstall fra selvangivelsen for å belyse verdi-/ inntektsskaping. Dette innebærer at verdiskapingen fra næringslivet henføres dit de ansatte og kapitaleierne bor i form av lønns-, nærings- og kapitalinntekt, mens bruttoregionproduktet ville "fordelt" verdiskapingen til det området bedriftene er lokalisert. Bruttoinntekten fanger i tillegg opp de viktigste overføringer gjennom trykkesystemet. Bruttoinntektstallene bygger på spesialkjøringer fra SSBs selvangivelsesstatistikk koplet med data fra Østlandsforsknings utredning for Effekttutvalget om hvordan statlige utgifter fordeler seg geografisk og virker inn på den lokale inntektdannelsen.

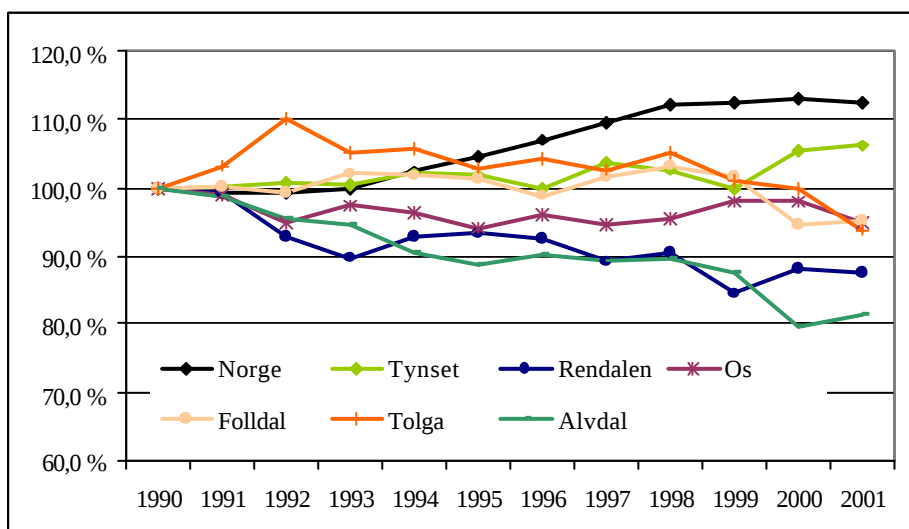
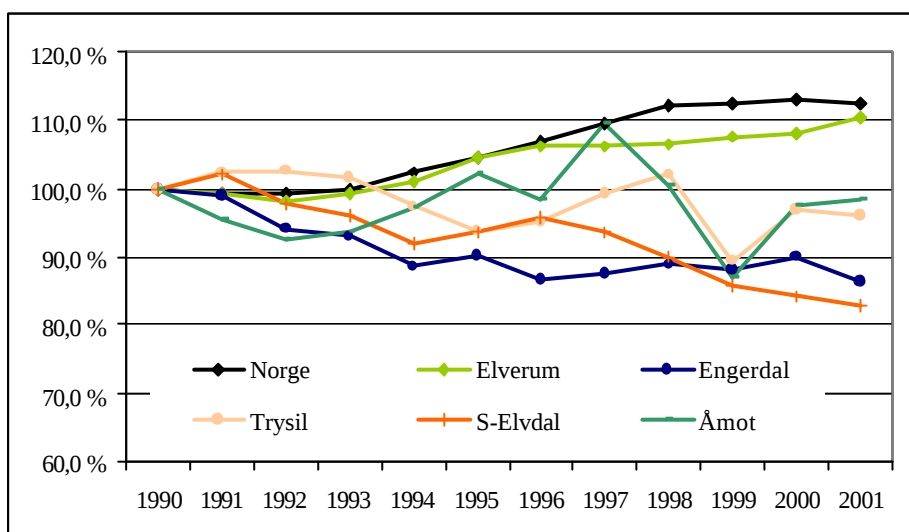
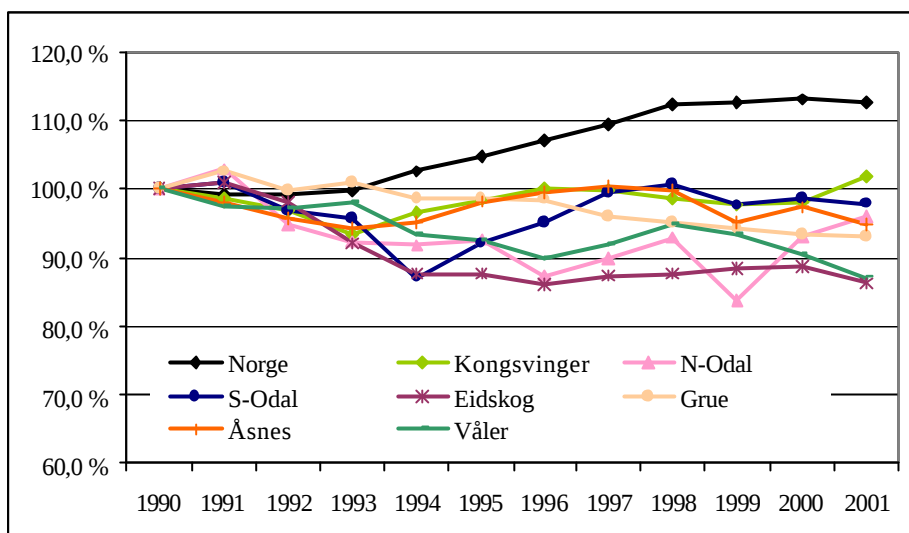
4.2 Næringsutviklingen gjennom 1990-tallet

Alle de 3 planregionene i vårt studieområde har, i likhet med Innlandet for øvrig, hatt en svakere næringsutvikling enn landet gjennom 1990-tallet målt ved utviklingen i arbeidsplasser, jf. figur 4.1. Mens antall arbeidsplasser økte med 12 prosent på landsbasis fra 1990 til utgangen av 2001, var veksten i Oppland på 4 prosent, mens Hedmark hadde samme antall arbeidsplasser

ved utgangen av 2001 som i 1990. Det var spesielt i første del av 1990-tallet at Hedmark tapte terreng ved at konjunkturoppgangen kom 2-3 år seinere enn på landsbasis. Siden midten av 1990-tallet har utviklingen vært noe bedre i Hedmark enn i Oppland. Denne arbeidsplassveksten skjedde i første rekke i Hamarregionen og i noen grad i Sør-Østerdal, mens både Nord-Østerdal og Glåmdalsregionen tapte arbeidsplasser gjennom 1990-tallet. Studieområdet under ett hadde derfor 2 prosent færre arbeidsplasser ved utgangen av 2001 enn i 1990. Generelt er det bare regionsenterkommunene Kongsvinger, Elverum og Tynset som har flere arbeidsplasser i 2001 enn i 1990, alle andre kommuner i vårt studieområde har færre.

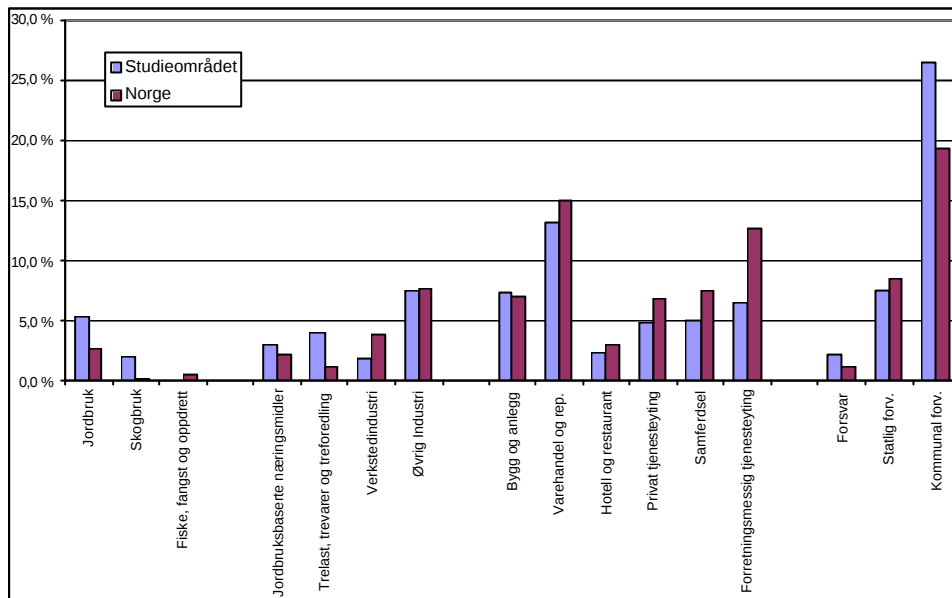

Figur 4.1: Utvikling i totale arbeidsplasser. Figuren viser prosentvis endring i totalt antall arbeidsplasser i perioden fra 1990 til 1995 og perioden fra 1995 til 4.kvartal 2001. Innlandsregionene er rangert etter fallende prosentvis endring over hele perioden 1990-2001. Kilde: PANDA

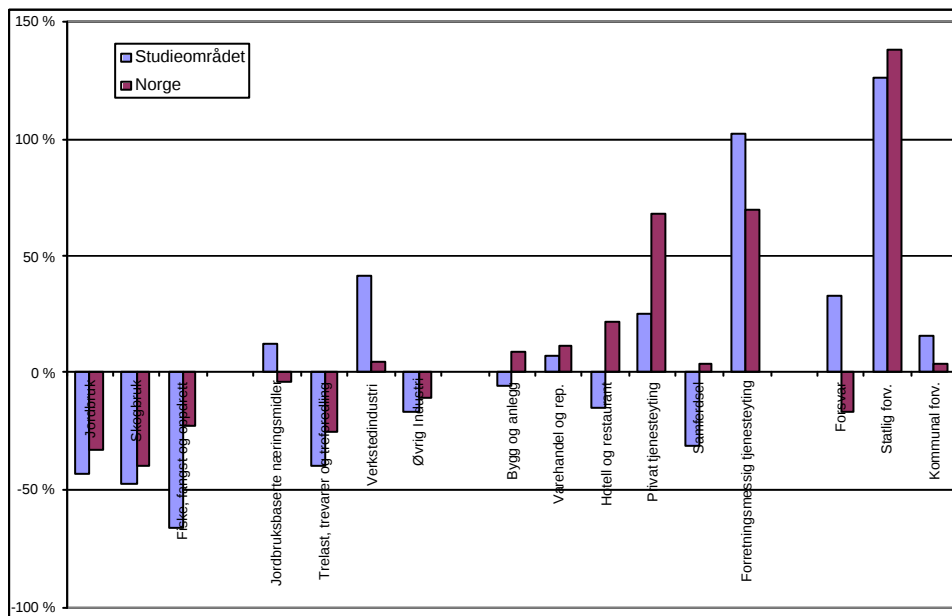

Figur 4.2-4.4: Arbeidsplassutviklingen i studieområdets ulike kommuner gruppert etter planregion. Indeks 1990=100. Kilde: PANDA/Grefsrud og Køhn 2002

Den svake arbeidsplassutviklingen gjennom 1990-tallet skyldes til dels en næringsstruktur med tungt innslag av næringer i generell sysselsettingsmessig tilbakegang, eksempelvis jord- og skogbaserte næringer, og lite av næringer i generell sysselsettingsmessig vekst, eksempelvis innen forretningsmessig tjenesteyting. Denne strukturulempen faller sammen med at store deler av Innlandet har hatt svakere utvikling enn landsgjennomsnittet også innenfor de fleste enkelt næringer, både de i sysselsettingsmessig tilbakegang og de i vekst.

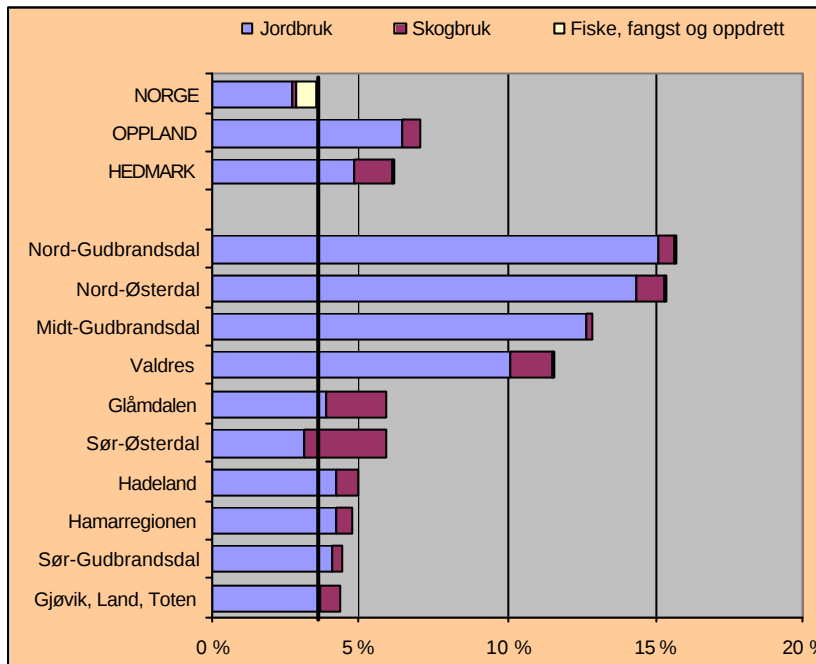
Figur 4.5: Næringsstruktur i Indre Østlandsområdet sammenliknet med landsbasis. Ulike næringers andeler av totale arbeidsplasser 4. kvartal 2001. Kilde: PANDA

Figur 4.6: Næringsutvikling i Indre Østlandsområdet sammenliknet med landsbasis. Ulike næringers prosentvis endring i arbeidsplasser 1990-2001. Kilde: PANDA

4.3 Primærnæringene og jordbrukspolitikken

Jordbruk og skogbruk er overrepresentert, dvs. har en større andel jord- og skogbruksarbeidsplasser enn landsgjennomsnittet, i alle regioner i vårt studieområde i likhet med øvrige regioner i Hedmark og Oppland,.

Figur 4.7:Primærnæringenes andel av arbeidsplassene. Figuren viser hvor mange prosent av de totale arbeidsplassene som primærnæringene jordbruk, skogbruk og fiske/fiskeoppdrett sto for hver for seg og samlet i de ulike regioner i 4.kvartal 2001. Kilde: PANDA

I 2000 hadde studieområdet 2.349 sysselsatte personer og selvstendige innen jordbruk og mottok totalt 532 mill. kroner i statlig jordbruksstøtte. Samlet lønns- og næringsinntekt (tilsvarer faktorinntekt) utgjorde 577 mill. kroner. Jordbruket er nær 2,5 gang så viktig i studieområdet som på landsbasis, både som sysselsetter (5,9% mot 2,9%) og som inntektsskaper (3,5% mot 1,5%). Jordbrukets rolle som jobb- og inntektsskaper er klart størst nordover i Østerdalen.

Jordbruk er altså fortsatt en relativt viktig næring i vårt studieområde, spesielt nordover i Østerdalen. Næringen har imidlertid hatt en sterk sysselsettingsmessig tilbakegang, og tilbakegangen har vært noe sterkere i området enn ellers i landet. Jordbruket og mange jordbrukstunge regioner er også fremover svært utsatt i forhold til politiske endringer. Det gjelder både næringen samlet og det regionale produksjonsmønsteret. Overføringsnivået er høyt, skjermingen avgjørende og dagens fordeling mellom planteproduksjon og husdyrproduksjon er basert på politiske vedtak, ikke på markedsnærhet eller naturgitte forutsetninger. Sårbarheten for endringer i jordbruksoverføringene synliggjøres ved at overføringene står for 92 prosent av

skattbar lønns- og næringsinntekt i studieområdet jordbruk. Dette innebærer at markedsinntektene bare så vidt dekker utgiftene til løpende vareinnsats og driftsmidler. I vårt studieområde under ett er overføringsandelen 92 prosent. I flere av "husdyrregionene" er faktisk overføringene høyere enn den skattbare næringsinntekten, mens forholdet er motsatt i korn- og skogdominerte regioner.

Overføringene utgjør i gjennomsnitt 5.115 kroner per innbygger i studieområdet mot 2.297 på landsbasis. Regnet per sysselsatt (selvstendige og lønnsinntakere) innenfor jordbruket utgjør overføringene i gjennomsnitt kroner 226.666 i studieområdet mot 171.373 på landsbasis. Tabell 3.1 foran viste at det er arealtilskudd og prisnedskrivning på korn som dominerer i Glåmdalskommunene, mens husdyrrelaterte støtteordninger dominerer oppover i Østerdalen.

Tabell 4.1: Nøkkeltall for sysselsetting, inntekter og overføringer i jordbruket i 2000.

	Selvst. og ansatte i jordbruk			Nærings- og lønnsinntekt fra jordbruk				Statlige jordbruksoverføringer			
	Syssels. personer	Andel av totalsyss.	Endring 1990-2000	Næringsinntekt	Lønnsinntekt	Sum j-b-inntekt	Andel av Brt.inntekt	Tilskudd fra stat	Andel av j-b-inntekt	Kr. per j-b-syss	Kr. per innbygger
Hele landet	60 369	2,9%	-27 %	9 257,5	3 190,8	12 448,4	1,5%	10 345,6	83 %	171 373	2 297
Område 1 (Sørøstlandet)	2 497	2,5%	-30 %	496,8	156,5	653,3	1,5%	359,5	55 %	143 974	1 432
Område 2 (Indre Østland)	2 349	5,9%	-37 %	444,7	132,7	577,3	3,5%	532,4	92 %	226 666	5 115
Område 3 (Indre Agder)	728	7,2%	-21 %	109,5	29,4	138,9	3,3%	162,3	117 %	222 933	5 813
Område 4 (Nordvestlandet)	4 599	4,6%	-30 %	574,7	150,2	724,9	1,8%	702,9	97 %	152 844	3 082
Område 5 (Midt-Norge)	1 292	8,9%	-35 %	205,4	64,9	270,3	5,1%	273,0	101 %	211 279	7 804
Område 6 (Nord-Norge)	1 582	4,1%	-3 %	168,6	50,9	219,5	1,5%	242,7	111 %	153 421	2 606
402 Kongsvinger	146	1,9%	-44 %	27,1	9,3	36,4	1,3%	22,1	61 %	151 260	1 269
418 Nord-Odal	40	3,0%	-54 %	8,0	2,7	10,7	1,3%	12,0	112 %	299 597	2 351
419 Sør-Odal	103	4,2%	-50 %	29,0	6,1	35,1	2,8%	24,6	70 %	238 519	3 318
420 Eidskog	65	3,7%	-52 %	14,3	2,8	17,1	1,8%	16,4	96 %	252 871	2 561
423 Grue	139	7,3%	-40 %	33,5	8,1	41,6	4,8%	26,8	64 %	192 689	4 847
425 Åsnes	205	7,1%	-25 %	49,8	10,5	60,3	4,8%	42,1	70 %	205 581	5 228
426 Våler	123	8,0%	-41 %	20,7	14,2	35,0	5,4%	20,0	57 %	162 922	4 977
427 Elverum	117	1,5%	-44 %	26,1	7,2	33,3	1,1%	25,9	78 %	221 431	1 418
428 Trysil	142	5,4%	-31 %	23,3	6,3	29,6	2,8%	29,5	99 %	207 467	4 188
429 Åmot	50	3,3%	-45 %	8,4	5,2	13,7	2,0%	13,8	101 %	276 621	3 146
430 Stor-Elvdal	72	7,0%	-38 %	12,5	5,2	17,7	3,9%	18,8	106 %	261 619	6 392
432 Rendalen	87	12,7%	-33 %	16,8	4,5	21,3	6,5%	21,4	100 %	245 771	9 362
434 Engerdal	109	18,0%	-22 %	13,5	4,8	18,2	8,5%	19,6	107 %	179 615	12 664
436 Tolga	183	26,6%	-36 %	28,9	7,6	36,5	15,0%	45,4	124 %	248 044	24 900
437 Tynset	268	9,7%	-37 %	48,3	16,7	65,0	7,7%	72,1	111 %	268 938	13 220
438 Alvdal	155	17,5%	-33 %	27,6	8,0	35,6	9,5%	40,2	113 %	259 339	16 645
439 Folldal	154	23,8%	-35 %	26,0	5,5	31,5	12,1%	35,4	112 %	229 899	19 539
441 Os	191	25,7%	-21 %	30,8	7,9	38,7	12,9%	46,3	120 %	242 583	21 332

Den statlige politikken i forhold til internasjonale avtaler, særlig WTO og EU er svært viktig for fremtiden til jordbruket i vårt studieområde, spesielt i de nordlige deler. Disse avtalene påvirker både måten skjerming kan skje på og nivået på skjermingen, og formene og nivået på de statlige overføringene til jordbruket. Innenfor dagens system er kanaliseringspolitikken helt avgjørende for jordbrukssysselsettingen i de nordlige deler av vårt studieområde. Gjennom denne politikken er det utviklet virkemidler/overføringsordninger som fordeler produksjonen innen jordbruket etter politiske prioriteringer. Arbeidsintensiv produksjon som melkeproduksjon er kanalisert til

distriktene for å sikre sysselsetting og bosetting. Samtidig har det blitt lagt til rette for kornproduksjon på det sentrale Østlandet. Som følge av kanaliseringspolitikken har storfeholdet i Østfold, Vestfold og Akershus gått nedover i lang tid, men utviklingen har gått mye raskere etter at det ble mulig å selge melkekvoter fra 1997. Hvis kanaliseringspolitikken avvikes, må det forventes at produksjon av melk i større grad vil skje på store, lettdrevne gardsbruk i nærheten av Osloregionen på bekostning av nordligere deler av vårt studieområde som verken er markedsnære eller har naturgitte forutsetninger.

Skogbruket

For skogbruket har politiske rammebetingelser tradisjonelt vært av mindre betydning. Næringen har imidlertid stått overfor fallende realpriser som har redusert avvirkningsnivået gjennom 1990-tallet og gradvis økt omfanget av såkalte 0-områder hvor utnytting av tømmerressursene ikke er regningssvarende. Også for skogbruket er det de nordlige delene av Østerdalen som særlig er utsatt for avsetningsproblemer og realprisfall på lavkvalitetstømmer og dermed har behov for å utvikle alternative inntekts- og/eller avsetningsmuligheter.

Rovdyrpolitikken

Rovdyrpolitikken har betydning for landbruket i Indre Østlandet på flere måter. Viktigst er tapene av sau. De økonomiske tapene kompenseres delvis av staten. På lengre sikt vil likevel de store tapene av sau kunne bidra til at gardsbrukere i deler av området må avvikle saueholdet. Rovdyrpolitikken har også betydning for inntektene av jakt. Elgbestanden, og antall fellingstillatelser, er i enkelte områder redusert til 15-20 prosent av det den var før ulv etablerte seg i området. Kommersiell småviltjakt er også redusert, i enkelte områder ned til 1/3 av tidligere nivå. Dette skyldes ikke mangel på småvilt, men at jegerne ikke tør slippe hunder i områder med ulv. Det har vist seg vanskelig å få inn nye jegere som jakter uten hund. Inntektsbortfall som følge av redusert jakt erstattes ikke av staten.

Småkraftverk

I vårt studieområde er det mange bekker og små elver med potensiale for utbygging av små vannkraftverk. Med dagens strømpriser vil mange av disse prosjektene være lønnsomme. Hittil har det ikke vært noe press fra grunneierne for å bygge ut småkraftverk og konsesjonsreglene har ikke vært noen effektiv skranke. Med høyere strømpriser kan det bli stor interesse for å bygge ut små kraftverk, men konsesjonsreglene setter strenge grenser.

Regulering av eiendomsmarkedet

Gjennom et omfattende lovverk er omsetning av landbrukseiendommer kontrollert av det offentlige både når det gjelder hvem som får kjøpe eiendommen, og når det gjelder pris. I følge Aanesland og Holm (2000) har maksimalprisen liten betydning i utkantene. Her er den

prisen myndighetene fastlegger ikke vesentlig forskjellig fra markedsverdi. (s.31) De regulerte prisene har størst betydning for eiendommer med høy boverdi og for skogeiendommer med mye hogstmoden skog. Lav eiendomspris medfører et tap for selger, og det kan bidra til at landbrukseiendommer ikke blir solgt. Dette har betydning for tilpasningen på mange gardsbruk og kan være en av flere årsaker til at det er mange passive eiere av landbrukseiendommer og at mange gardsbruk står ubebodd.

Lovverket hindrer også salg av landbrukseiendommer til fritidsformål, og det hindrer ombygging og opprustning av seterhus med tanke kommersiell virksomhet. De aller fleste seterhus og jaktkoier i det Indre Østlandet har i dag en for enkel standard for å være attraktive i leiemarkedet. Jordloven hindrer fradeling av tomter fra landbrukseiendom og er et hinder for eksempel for salg av seterhus som ikke lenger er i bruk, og ofte er i forfall.

Plan- og bygningslov, mm.

Det er også et omfattende lovverk som regulerer all arealbruk, både i innmark og utmark. Eksempelvis gjelder det områder som grunneiere ønsker å utvikle for fritidsbebyggelse. Her det ofte en motsetning mellom de offentlige organer (departement, fylkeskommune, kommunale næringssejere, mm) som oppfordrer grunneiere til å finne nye inntektsmuligheter, og andre offentlige organer (departement, fylkesmannens miljøvernavdeling mm) som ønsker å verne områder for utbygging. Dette er en aktuell problemstilling i deler av vårt studieområde, særlig i Stor-Elvdal som er en del av leveområdet for villreinstammen i Rondane.

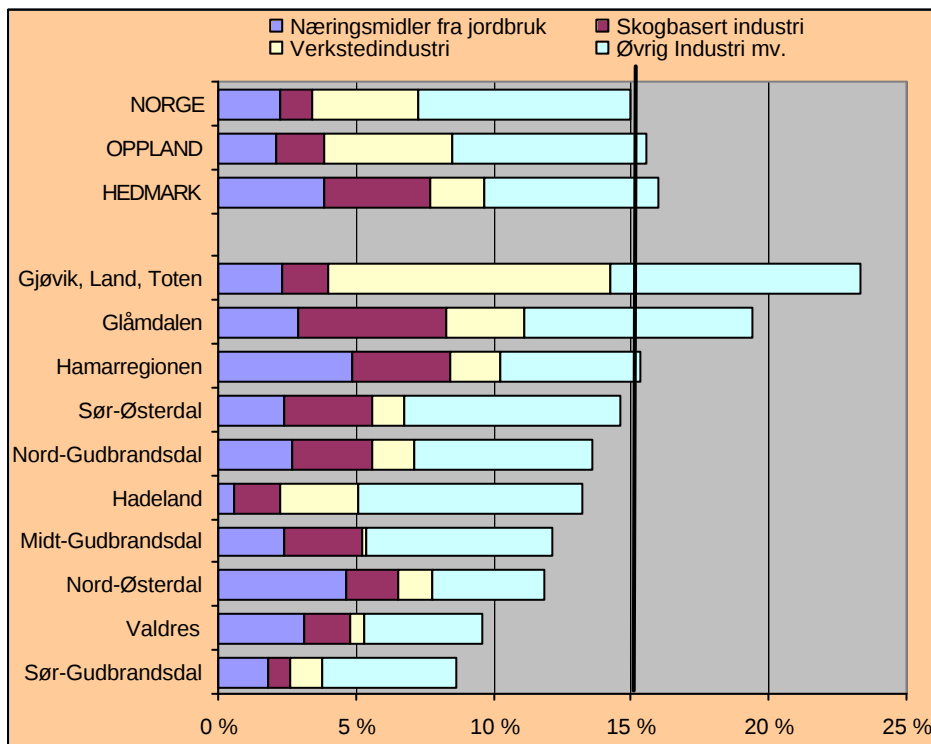
4.4 Industrien

Industriens sysselsettingsmessige betydning har vært i tilbakegang siden siste halvdel av 1970-tallet, selv om også industrisysselsettingen tok seg noe opp under den kraftige konjunkturoppgangen fra 1992-1998. Industrien spiller omtrent samme betydning for sysselsettingen i studieområdet sett under ett som på landsbasis, men er overrepresentert i Glåmdalsregionen hvor vi bl.a. har et av landets tremekaniske tyngdepunkt. Den statlige politikken på 1960- og 70-tallet bidro til å utvikle industrien i deler av området. Denne industriavhengigheten har medført store omstillingsproblemer de seinere åra.

Selv om det er regionale eksempler på utvikling av småskalaproduksjon basert på lokale tradisjoner er områdets næringsmiddel- og treindustri i stor grad preget av masseproduksjon av bulkvarer med kontinuerlig rasjonaliseringspress. Det er i liten grad etablert ny virksomhet til erstatning for de som naturlig blir borte gjennom stadig effektivisering innen de tradisjonelle produksjonslinjene. Treindustrien har da også hatt en svakere sysselsettingsutvikling i

studieområdet enn på landsbasis gjennom 1990-tallet.

Den seinere tids oppslag om utflagginger og permisjonsvarsler begrunnet med høye lønnskostnader og styrket kronekurs i 2002, har synliggjort hvilke utfordringer den konkurranseutsatte industrien kan stå overfor fremover i takt med innfasingen av oljeinntektene i norsk økonomi. Masseproduksjon av bulkvarer, slik vi finner mye av i Innlandets næringsmiddel- og skogindustri, må antas å være spesielt utsatt. Inntil videre er mye av næringsmiddelindustrien skjermet mot internasjonal konkurranse, men her kan politikken endres. Utviklingen i jordbruket vil bl.a. være viktig for denne industrien som står for 1/3 av industriarbeidsplassene i Nord-Østerdal. Det er lite trolig at næringsmiddelindustri i perifere, markedsfjerne områder kan overleve uten tilgang på lokale råvarer. I tillegg er det både i dagligvare- og byggvarebransjen store nasjonale og internasjonale omsetningskjeder som presser foredlingsindustrien på pris, kvalitet og leveringsdyktighet. Skal den jord- og skogbaserte industriens rolle opprettholdes må det skapes nye arbeidsplasser innen videreforedling og ulike former for nisjeproduksjon.

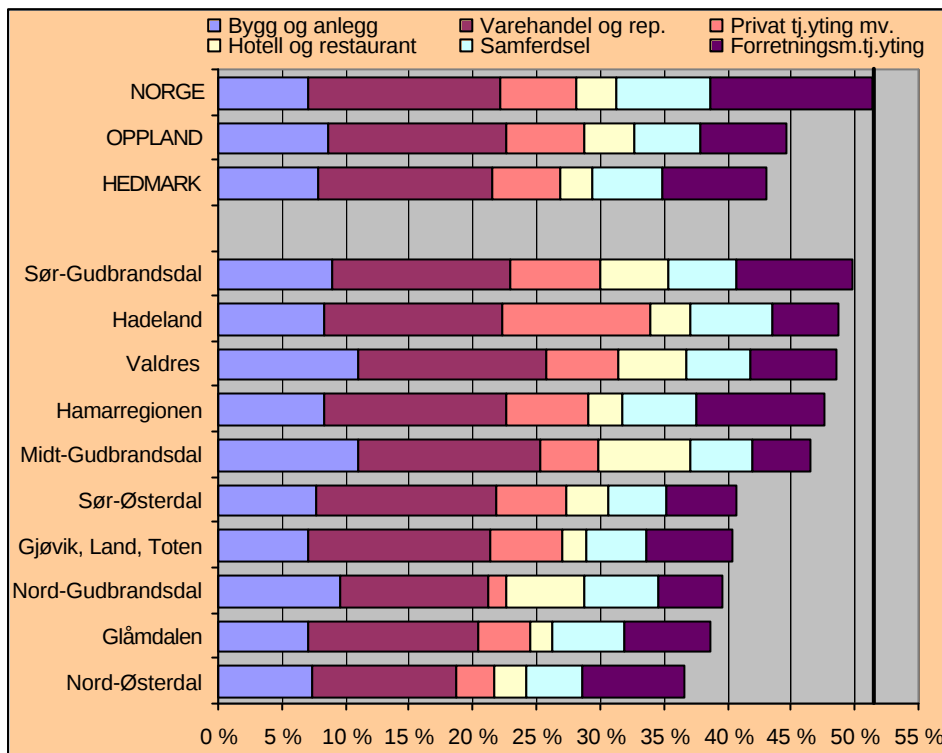

Figur 4.8: Industriens andel av arbeidsplassene. Figuren viser hvor mange prosent av de totale arbeidsplassene som jordbruksbasert næringsmiddelindustri, skogbasert industri, verkstedindustri og øvrig industri sto for hver for seg og samlet i de ulike regioner i 4.kvartal 2001. Kilde: PANDA

4.5 Nærmere om de private tjenestesektorene

Tjenestesektoren er i sterk vekst, både de delene som retter seg mot lokalbefolkningen, de som retter seg mot tilreisende (reiseliv/hytteturisme) og de som retter seg mot næringslivet (produksjonsrettede tjenester) både regionalt og nasjonalt/internasjonalt. Ulike regioners muligheter for å ta del i denne veksten knytter seg dermed i noen grad til omfang og utvikling i lokalt næringsliv for øvrig (lokale underleveranser), og til utviklingen i lokalbefolkningens kjøpekraft, dvs. lokal befolknings- og inntektsutvikling. Samtidig er også tjenestesektoren gjenstand for interregional og internasjonal konkurranse. Det hadde vært ønskelig å kunne gruppere tjenestenæringene etter om den var basert på lokalmarkedet eller "eksport" og etter om den var produksjonsrettet eller personrettet. En slik inndeling er imidlertid problematisk da en og samme bedrift ofte har leveranser i alle fire kategorier. Bygg og anleggsektoren er her medregnet under tjenestesektoren siden den har sterke fellestrekk med de øvrige mht. etterspørselssiden.

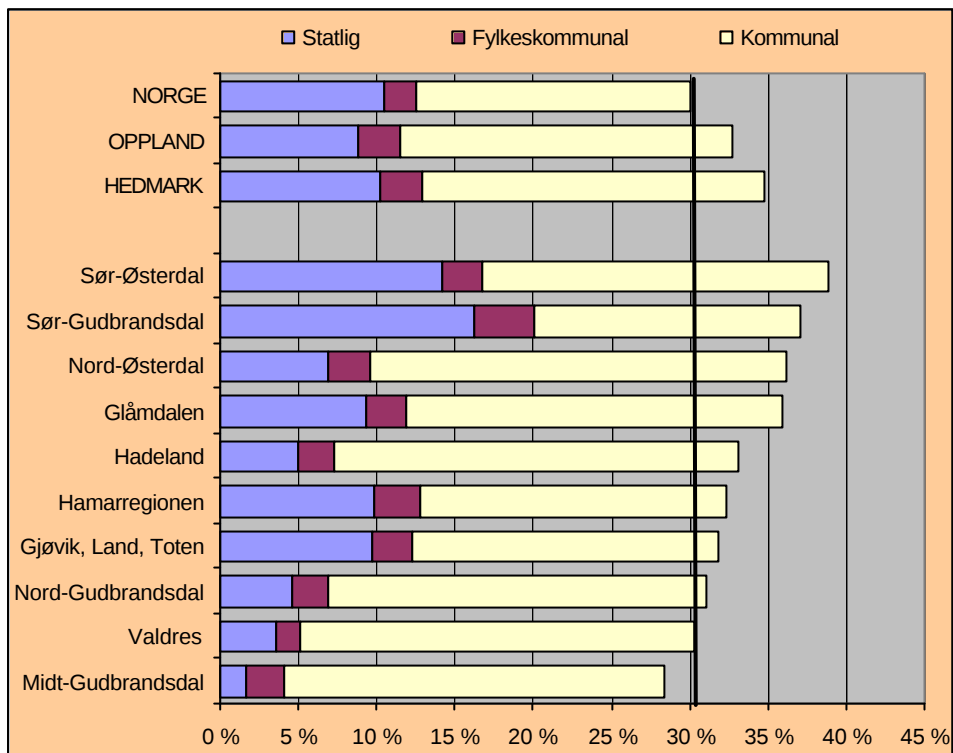
I alle regionene i vårt studieområde representerer den private tjenestesektor, i likhet med i øvrige Innlandsregioner, en mindre del av arbeidsplassene enn på landsbasis. I våre tre regioner er imidlertid privat tjenestesektor også langt mindre betydningsfull enn i regioner som Sør-Gudbrandsdal hvor Lillehammers byfunksjoner kombineres med en betydelig reiselivsnæring, i *bo- og pendlingsregionen* Hadeland og i *reiselivsregionen* Valdres. Bygg og anleggsektorens andel er i våre regioner omtrent som på landsbasis, i motsetning til overrepresentasjonen i reiselivsregionene i Gudbrandsdalen og Valdres. Alle Innlandsregioner er svakt underrepresentert innen varehandel og samferdsel og til dels betydelig underrepresentert innen forretningsmessig tjenesteyting, mens bildet er mer varierende for annen privat tjenesteyting.

Figur 4.9: Private tjenestesektors andel av arbeidsplassene. Figuren viser hvor mange prosent av de totale arbeidsplassene som bygg og anlegg, varehandel og reparasjon av motorkjøretøy, privat tjenesteyting (privat undervisnings-, omsorgs- og helsetjenester, underholdnings- og fritidstilbud, frisører mv.), hotell og restaurant, samferdsel og forretningsmessig tjenesteyting mv. (bank og forsikring, eiendomsdrift, FoU-bedrifter, advokater, konsulenter, regnskap mv.) sto for hver for seg og samlet i de ulike regioner i 4.kvartal 2001. Kilde: PANDA

4.6 Nærmere om offentlig virksomhet

Offentlig sektor er en viktig tjenesteprodusent og står for en økende del av arbeidsplassene i Norge. I forhold til landsgjennomsnittet er offentlig virksomhet overrepresentert i alle regionene i studieområdet. Statlig sektor er overrepresentert i Sør-Østerdal med sykehus (Elverum), høyskole (Elverum og Rena) og forsvarsanlegg (Elverum og Rena). Kommunesektoren er overrepresentert i alle Innlandsregioner unntatt Sør-Gudbrandsdal, spesielt sterkt overrepresentert i våre regioner Nord-Østerdal og Glåmdal.

Figur 4.10: Offentlig sektors andel av arbeidsplassene. Figuren viser hvor mange prosent av de totale arbeidsplassene som statlig, fylkeskommunal og kommunal sektor sto for hver for seg og samlet i de ulike regioner i 4.kvartal 2001. Ansatte i de tidligere fylkeskommunale sykehus som nå inngår i statlige helseforetak, er i figuren medregnet under statlig sektor. Kilde: PANDA

Totalt hadde studieområdet ved utgangen av 2001 4.243 statlige arbeidsplasser, 2.577 fylkeskommunale og 9.235 kommunale. I tallene for statlige arbeidsplasser er sykehusene medregnet, selv om disse ikke ble omgjort til statlige foretak før i 2002. Effekten av denne endringen fremgår i noen grad av følgende:

Tabell 4.2: Offentlige arbeidsplasser 2000 og 2001

	I alt	Statlig forv.	FK-forv.	K-forv.	Statlig andel	Offentlig andel
Indre Østland, 2000	39 743	2 529	2 577	9 235	6,4 %	36,1 %
Norge, 2000	2 100 647	134 424	112 131	372 219	6,4 %	29,5 %
Indre Østland, 2000	39 965	4 243	1 025	9 509	10,6 %	37,0 %
Norge, 2000	2 093 158	217 655	42 327	364 906	10,4 %	29,9 %

Kilde: SSB

For øvrig kan tall fra Statens sentrale tjenestemannsregister for 2000 gi et bilde av de statlige arbeidsplassene utenom sykehusene (som altså var fylkeskommunale i 2000 og utenom forsvaret og vegvesenet (som ikke fordeles etter arbeidskommune):

Tabell 4.3: Statlige arbeidsplasser i 2000 utenom ordinære sykehus, forsvar og vegvesen

	Dept, Dir., Politi, Skatt, Arbeidsmarked mv.	Herads- og lagrettene, Kystverket	Nasjonale helseinst.(Rikshospitalet mv.)	Universitet og vitensk. høysk.	Posten Norge BA	NSB og Jernbaneverk (eks. biltrafikk og reisebyrå)	Luffartverket, ekskl. OSL	Diverse tilsyn og direktorat	Regionale høyskular	Trygdeetat	Fylkesmannens Landbruksavd.	Sum fordelt på arbeidskommune i SST
Kongsvinger	526	7			86	109			1	19	0	748
Nord-Odal	11								7	6	0	25
Sør-Odal	15				36					7	0	58
Eidskog	16				13					8	0	36
Grue	15				13					6	0	33
Åsnes	35	5			26					9	0	74
Våler	13				12	2				4	0	31
Elverum	100	9			64	48			150	53	0	424
Trysil	35				32					8	0	75
Åmot	14				14	7			59	3	0	98
Stor-Elvdal	13				19	6			17	9	0	64
Rendalen	7					1				2	0	10
Engerdal	7				9					2	0	18
Tolga	8									2	0	10
Tynset	39	5			37	7				10	0	98
Alvdal	9					2				2	0	13
Follidal	4				8	2				2	0	16
Os	4				9					2	0	15
Sum for området	872	26	0	0	376	184	0	0	235	153	0	1 845
Sum for Norge	46 611	2 223	6 547	13 705	21 727	9 176	2 245	866	8 440	7 155	536	119 232

Kilde: Statens sentrale tjenestemannsregister. Data bearbejdet og oversendt områdene av Ivar Lie, NIBR

Dels gjennom statlig drift og dels gjennom virkemåten til inntektssystemet for kommunesektoren er mye av offentlig sektors finansiering, sysselsetting og tjenestetilbud langt på veg bestemt av befolkningenes omfang og alderssammensetning og lønsvet fra utviklingen i lokalt næringsliv og skattegrunnlag. Samtidig bidrar sektoren selv, og veksten i den, til betydelig ringvirkninger. Det forventes fortsatt sysselsettingsvekst innen de tjenester som det offentlige i dag produserer, bl.a. som følge av "eldrebølgen". Basert på gjeldende befolkningsprognoser og dagens finansierings- og organiseringsmodeller vil denne sektoren fremover kunne bli enda viktigere som sysselsetter, også i ellers nærings svake utkantområder. Eventuelle større omorganiseringer i "den regionale stat", endringer i kommunenes inntektssystem og/eller økt privatisering kan imidlertid få betydelige konsekvenser for utviklingen, ikke minst i et regionalt/distriktspolitisk perspektiv. Motsatt kan en videre utbygging av forsvaret tilføre regionen nye statlige arbeidsplasser.

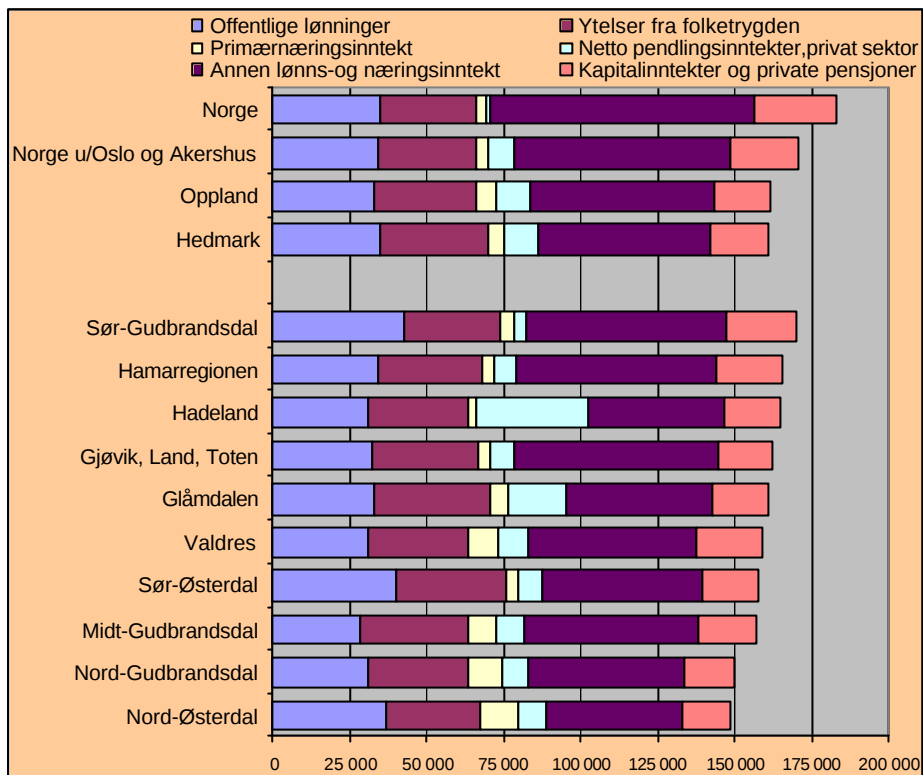
5. Inntektsskaping, inntektsutvikling og pendling

5.1 Inntektenes sammensetning

Bruttoinntektstall fra selvangivelsen er som tidligere nevnt et alternativt mål på verdiskaping som henfører verdiskapingen fra næringslivet dit de ansatte og kapitaleierne bor i form av lønns-, nærings- og kapitalinntekt og i tillegg fanger opp de viktigste overføringer gjennom trygdesystemet. Bruttoinntekten kan nyttes både som velferds mål, som et mål på lokal kjøpekraft og som et mål på lokalt skattegrunnlag.

Alle regionene i vårt studieområde ligger i likhet med øvrige Innlandsregioner under landsgjennomsnittet når det gjelder bruttoinntekt per innbygger. Avvikene er imidlertid vesentlig mindre enn om vi hadde studert bruttoregionprodukt per innbygger. Årsaken er at bruttoinntekten på et vis korrigerer verdiskapningstallene (målt ved bruttoprodukt) for nettoutpendling og pensjoner. Av tabellene 3.4 og 3.5 foran ser vi at skattesystemet og skattefrie overføringer bidrar til ytterligere regional inntektsutjevning når vi går fra bruttoinntekt til disponibel inntekt. Gjenstående inntektsavvik fra landsgjennomsnittet kan grovt sett forklares ved en høyere andel alderspensjonister som gjennomgående har lavere inntekt enn yrkesaktive, at mange av arbeidsplassene finnes innenfor lavinntektsyrker, og at kapitalinntektene er lavere enn på landsbasis.

Av bruttoinntektens sammensetning ser vi at netto pendlingsinntekter foruten statlige bidrag gjennom offentlige lønninger, trygdeytelser og primærnæringsinntekter i gjennomsnitt står for over 50 prosent bruttoinntekten for Innlandets befolkning. I Nord-Østerdal og Glåmdalsregionen er andelen 60 prosent og i Sør-Østerdal 55 prosent. Disse inntektskomponentene er langt på veg "fristilt" fra utviklingen i lokalt næringsliv. Det vises til detaljert tallmessig beskrivelse av inntektsstrukturen og statens rolle i denne under avsnitt 3.3 foran.

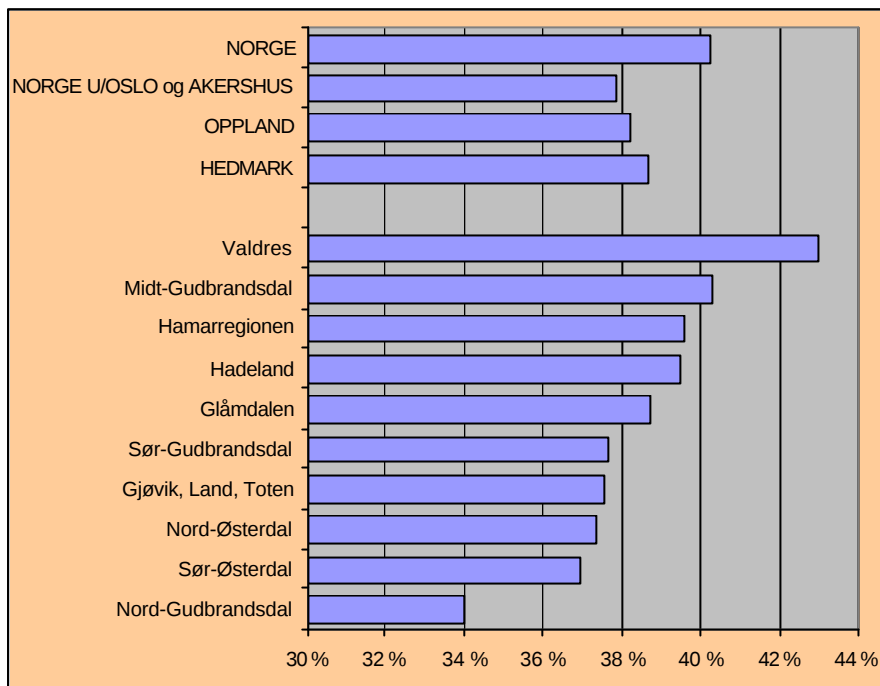

Figur 5.1: Bruttoinntektens sammensetning. Figuren viser gjennomsnittlig bruttoinntekt per bosatt innbygger i 2000 fordelt på ulike inntektskategorier. Kilde: Østlandsforskning på grunnlag av SSBs selvangivelsesstatistikk, annen SSB-statistikk, Rikstrygdeverket m.fl.

5.2 Inntektsutviklingen

Som nevnt kan bruttoinntekten nyttes både som velferdsmål, som et mål på lokal kjøpekraft og som et mål på lokalt skattegrunnlag. Endringer i bruttoinntekten sier dermed noe om relativ utvikling i de samme parametre.

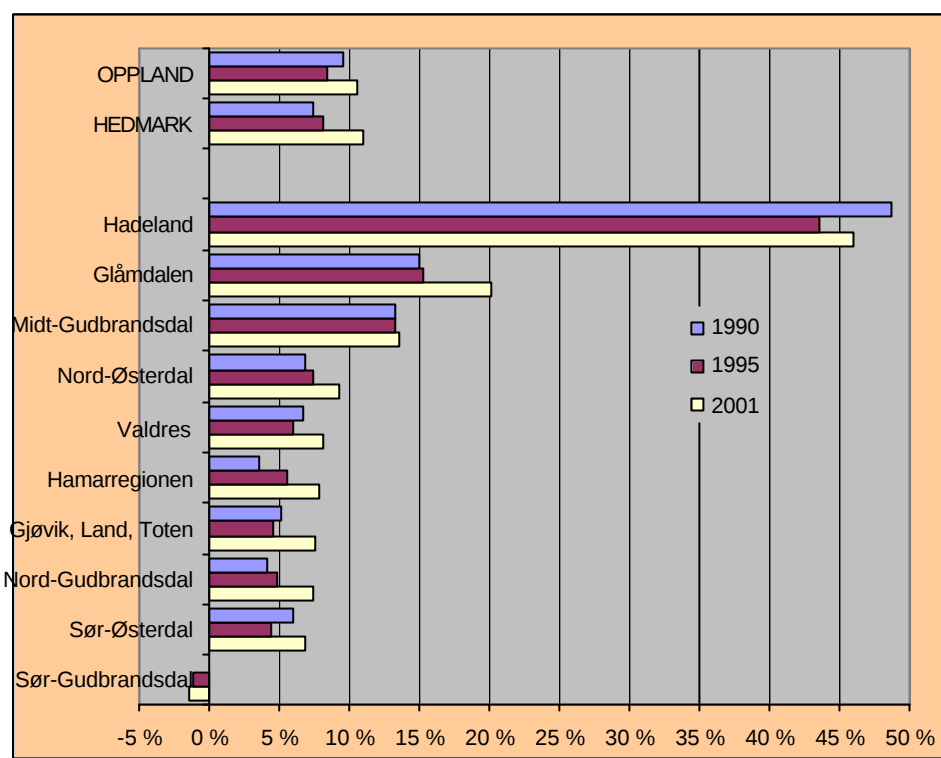
Ser en på 5-årsperioden fra 1995 til 2000 var det moderate regionale forskjeller i bruttoinntektsutviklingen regnet per innbygger. Selv om bruttoinntekten i vårt studieområde utviklet seg svakere enn på landsbasis var forskjellene svært beskjedne; 39 prosents økning i Glåmdalen og 37 prosent i Sør-Østerdal og Nord-Østerdal mot 40 prosent på landsbasis medregnet Oslo og Akershus og 38 prosent uten. Den relativt positive inntektsutviklingen, tross svak utvikling i lokale arbeidsplasser antas i stor grad å henge sammen med økt netto utpendling.

Figur 5.2: Bruttoinntektens utvikling. Figuren viser endringer i gjennomsnittlig bruttoinntekt per bosatt innbygger fra 1995 til 2000. Kilde: Østlandsforskning på grunnlag av SSBs selvangivelsesstatistikk..

5.3 Pendlingens betydning og utvikling

Ved utgangen av 2001 hadde Innlandsfylkene en netto utpendling (dvs. differanse mellom sysselsatte innbyggere og arbeidsplasser) på 16.200, fordelt med 8.200 i Hedmark og 8.000 i Oppland. Dette tilsvarer 11 prosent av antallet arbeidsplasser i begge fylker. Bare siden 1995 har netto utpendlingen fra Innlandsfylkene økt med 4.000 personer, mens lokale arbeidsplasser i samme periode økte med under 3.000. Vårt studieområde hadde i 2001 5.495 eller 14 prosent flere sysselsatte innbyggere enn egne arbeidsplasser. Høyest netto utpendling har kommunene Nord-Odal, Eidskog, Sør-Odal og Os

Figur 5.3: Netto utpendling i prosent av lokale arbeidsplasser. Figuren viser netto utpendling målt som differansen mellom en regions sysselsatte innbyggere og dens lokale arbeidsplasser og regnet som andel av antallet lokale arbeidsplasser. Tall for 1990, 1995 og 4. kvartal 2001. Kilde: PANDA

Med unntak av Os som "lekker" noe inn mot Røros går hovedpendlingsstrømmene ut av området inn mot Stor-Oslos arbeidsmarked. Bruttotallene viser at 4.163 Glåmdøler og 1.460 Østerdøler har arbeidssted i Oslo eller Akershus.

Tabell 5.1: Bruttopendling til Oslo og Akershus

	Pendlere til Oslo/Akershus			% av sysselsatte innbygg		
	1990	1997	2001	1990	1997	2001
Glåmdalsregionen	3 163	3 543	4 163	15,4%	16,9%	19,1%
Hamarregionen	1 806	2 339	3 115	5,6%	6,9%	8,8%
Sør-Østerdal	834	934	1 033	6,7%	7,1%	7,6%
Nord-Østerdal	249	354	427	2,8%	3,8%	4,5%
S-Gudbrandsdal	700	861	1 013	5,2%	5,8%	6,5%
Gjøvik-Land Toten	1 404	1 441	1 771	5,4%	5,2%	6,3%
N-Gudbrandsdal	410	426	417	6,1%	5,8%	5,6%
M-Gudbrandsdal	483	481	472	9,9%	8,9%	8,9%
Hadeland	3 376	3 205	3 605	32,9%	28,7%	30,5%
Valdres	386	402	437	6,0%	5,7%	6,1%

Kilde: Østlandsforskning på grunnlag av SSB

Bedret infrastruktur og økt fleksibilitet i arbeidslivet bidrar til gradvise utvidelser av de

funksjonelle bo- og arbeidsmarkedsregionene og dermed til økt pendling. Lettere tilgang på arbeidsplasser utenfor bostedskommunen/-regionen kan kompensere for svak utvikling i lokalt næringsliv og sikre arbeid for både eksisterende innbyggere og tilflyttere. Flyttingen av hovedflyplassen sammen med den gradvise utvidelsen av akseptabel pendlingsavstand til det øvrige arbeidsmarkedet i og rundt Oslo gjør at en stadig økende del av Sør-Hedmark har muligheter til en positiv befolkningsutvikling, mer eller mindre uavhengig av lokal jobbskaping. En slik bosettingsutvikling vil på den annen side i seg selv kunne skape grunnlag for lokale arbeidsplasser og verdiskaping bl.a. innen privat og offentlig personrettet tjenestesektor.

I Sverige er regionförstoring en sentral del i regionalpolitikken. Regionförstoring beskrives som en prosess som består i at tidligere separate arbeidsmarkedsregioner knyttes sammen til en ny og større region gjennom økt pendling. I Sverige er antall lokale arbeidsmarkedsregioner (LA-regioner) nesten halvert på knapt tretti år, fra 187 i 1970 til 100 i 1998. I den svenske regionalpolitikken lanseres utvidelsen av arbeidsmarkedsregioner som et alternativ til ytterligere geografisk konsentrasjon av bosettingen.

I den siste norske stortingsmelding om distrikts- og regionalpolitikken (Stortingsmelding nr. 34 (2000-2001)) er en av hovedideene at det skal satses på "sterke arbeidsmarkeds-, bo- og serviceregioner." I meldingen konkretiseres ikke hvilken daglig reisetid eller reisemåte som legges til grunn når en bruker begrepet "arbeidsmarkeds-, bo- og serviceregion". Trolig tenker en seg regioner som i stor grad faller sammen med Statistisk sentralbyrås "økonomiske regioner".

Oppgradering av transportsystemene mellom de sørlige deler av Indre Østlandet og Oslo-regionen og Gardermoen vil kunne gi ytterligere økning i utpendlingen fra området. Utviklingen av transportsystemene i andre retninger fra regionsentrene enn mot Oslo har i mindre grad vært prioritert. Transportsystemene er ikke bygget med tanke på å støtte opp under oppdemmingstanken fra Østlandskomiteens innstilling i 1969, eller ut fra ideene om polysentriske bysystemer som er sentrale i EUs planperspektiv ESDP.

6. Oppsummering

I likhet med mange kommuner i Distrikts-Norge domineres de 18 kommunene i indre Østlandsområdet av næringer med lang tids nedgang i sysselsetting og verdiskaping. Den negative utviklingen bremses i noen grad opp av overføringer fra staten. Det har i denne sammenheng vært mye fokus på overføringer innenfor den ”smale” distriktpolitikken, så som deler av jordbruksstøtten, differensieringen av arbeidsgiveravgiften, ymse støttetiltak gjennom SND- og BU-systemene og næringsstøtte via fylkeskommuner og kommunale næringsfond. Analysen i dette notatet viser imidlertid at mange kommuner får vesentlig større statlige overføringer gjennom ordninger som trygdesystemet og kommuneoverføringene, enn gjennom nærings- og distriktsrettede støtteordninger. Dette er et forhold som har forsterket seg over tid. Statens samlede utgifter til personrettede overføringer og til kommuneoverføringer har økt med hhv. 155 prosent og 120 prosent siden 1978 korrigert for konsumprisutviklingen i perioden, mens realverdien av næringsoverføringene i samme periode er blitt redusert med over 30 prosent (Ørbeck 2002).

Høyere statlige overføringer, lavere skatter tilbake til staten, og generelt lavere markedsbaserte inntekter i eget næringsliv, gjør at staten spiller en langt viktigere rolle for personers og kommuners inntekter i indre Østlandsområdet enn på landsbasis. Statens andel av disse kommunenes driftsinntekter var 42 prosent mot 35 prosent på landsbasis, og varierte internt mellom kommunene i området fra 35 prosent i Elverum til 68 prosent i Engerdal. Videre sto staten direkte og via kommunesektoren for 37 prosent av disponibel personinntekt etter skatt i Indre Østlandsområdet, mot 21 prosent på landsbasis. Denne andelen varierte internt i området fra 25 prosent i Sør-Odal til 60 prosent i Tolga.

Statlige overføringer bidrar sammen med skattesystemet til å jevne ut regionale inntektsforskjeller mellom kommunene i indre Østlandsområdet, og mellom dette området og øvrige deler av landet. Dette er tilsiktet gjennom den utjevningspolitikken som føres, både indirekte mellom personer og næringer, og direkte gjennom regionalpolitiske ordninger. De regionalpolitiske overføringene har imidlertid langt mindre omfang og betydning i indre Østlandsområdet enn i Finnmark og Nord-Troms.

En konsekvens av utjevningspolitikken er at indre Østlandsområdet har en personrettet tjenestesektor som i omfang og utvikling er på linje med landsgjennomsnittet, tross svak næringsutvikling for øvrig. Denne sektorens utvikling er i hovedsak knyttet til bosettingen og er langt på veg løst fra det øvrige lokale næringsliv. Det er bosettingen og befolkningens inntekter som skaper den lokale kjøpekraften som er grunnlaget for den private tjenestesektoren, uavhengig av om inntektene stammer fra lokalt arbeid, pendling eller trygder.

Og det er bosetting og befolkningsstrukturen som legger grunnlaget for offentlig sektors sysselsetting og tjenestetilbud, slik staten hittil har organisert sin egen virksomhet og utjevnet kommunenes inntekter.

I deler av området har folketallsutviklingen gjennom 1990-tallet vært sikret gjennom netto tilflytting, samtidig som gjennomsnittsinntekta har utviklet seg på linje med landsgjennomsnittet. Dette henger dels sammen med en betydelig og økende utpendling delvis forårsaket av ny hovedflyplass, bedret infrastruktur og økt fleksibilitet i arbeidslivet som gradvis har trukket sørlige deler av studieområdet inn i Stor-Oslos bo- og arbeidsmarkedsregion. Gjennom videre utbygging av infrastrukturen, slik at en økende andel av befolkningen kan delta i andre geografiske arbeidsmarkeder gjennom pendling (enten dette er uke-, dag- eller telependling), vil en større del av indre Østlandsområdet kunne gis muligheter for positiv folketallsutvikling mer eller mindre uavhengig av egen nærings- og verdiskapingsutvikling. En pendlingsbasert bosettingsutvikling vil i seg selv kunne skape grunnlag for lokal næringsutvikling og verdiskaping, bl.a. gjennom videreutvikling av den personrettede tjenestesektoren.

Men en dagpendlertilpasning er ikke mulig i hele området. Både i "pendlingssonen", og ikke minst nordover i studieområdet, er det betydelige utfordringer knyttet til også å utvikle det "eksportbaserte" (i regional forstand) næringslivet, det være seg gjennom å videreutvikle tradisjonelle næringer som landbruksbasert foredling og reiseliv, eller gjennom satsing på "nye næringer".

I Indre Østlandsområdet er jordbruket og den jordbruksbaserte industrien fortsatt viktig som sysselsetter og inntektsskaper, og en omlegging av landbrukspolitikken kan slå dramatisk ut. En eventuell kraftig nedbygging av jordbruket vil gjennom endringer i kulturlandskap og infrastruktur også kunne vanskeliggjøre utviklingen av alternative arbeidsplasser innen reiseliv og rekreasjonstilbud. Forsvarets videre utvikling kan gi viktige bidrag i Østerdalen.

Oppsummert kan det konkluderes med at statlige overføringer til personer og kommuneforvaltning er av svært stor betydning som inntektskilde i vårt studieområde, både direkte og indirekte gjennom ringvirkninger innenfor privat og kommunal tjenestesektor. I lys av de kvantitative analysene foran, er det spesielt grunn til å peke på den distriktpolitiske betydningen av inntektssystemet for kommunesektoren. En endring her i retning av å kople kommunalt tjenestetilbud og sysselsetting sterkere til lokal verdiskaping og skatteinngang, og svakere til demografiske utgiftsskapende kriterier, vil gi store velferdsmessige konsekvenser i distriktene.

Referanser

Birkelund, H; Ørbeck, M. & K. Lein (2000): FRA PLØYE TIL PLEIE Hedmark fra landbruk til tjenesteproduksjon . ØF-rapport 09/2000.

Båtevik, F.O. (1992): *Nordfjord som bu- og arbeidsområde. Pendling og pendlarar i Nordfjordregionen*. Møreforsking, Volda.

Grefsrud, R. & Køhn, E. (2002): *Regional utvikling i Hedmark 1990 – 2010. Analyse av historisk utvikling og mulige utviklingsbaner ved hjelp av modellsystemet PANDA*. ØF-rapport 17/2002. Østlandsforskning

Grimsrud, G.M & Sørli, K. (2003): Flytting og bosetting, jobb og pendling. Kapittel 6. I: Dale, B; Berg, N.G. & Lysgaard, K. (2003). *Menneske – Sted*. Bok fra Regionalforskningsprogrammet, utgis i slutten av 2003.

Grimsrud, G.M. (2000): *Kvinner på flyttefot*. ØF-rapport 13/2000. Østlandsforskning

Grimsrud, G.M. (1999a): *Kvinneflukten - en saga blott? Kartlegging av flyttestrømmer og flyttemønstre i sju innlandsregioner*. ØF-rapport 13/1999. Østlandsforskning

Grimsrud, G.M. (1999b): *Utdanning og flytting. En kartlegging av utdanningsnivå blant flyttere og bofaste i Nord-Gudbrandsdalen, Nord-Østerdalen og Gauldal-/Rørosområdet*. ØF-rapport 21/1999. Østlandsforskning

Hagen, S.E. & Engesæter, P. (1997): *Flytting og befolkningsutvikling i Hedmark og Oppland*. ØF-rapport 33/1997. Østlandsforskning

Innlandsindeksen. <http://www.ostforsk.no/>

Sørli, K. (2001): *Kommunedemografi. Klassifisering og karakteristikk av befolkningsutviklingen i kommunene. Utsikter for det første tiåret på 2000-tallet*. Prosjektrapport 2001:5. NIBR

Ørbeck, M. (2002): *Statlig budsjettpolitikk og regional utvikling. En kvantitativ analyse for "Effektutvalget"*. ØF-rapport 14/2002. Østlandsforskning.

Ørbeck, M. & Hagen, S.E. (2001): *Til himmels med Gardermoen? - En analyse av nærings- og bosettingsmessige effekter og muligheter for Hamar- og Glåmdalsregionen av relokaliseringen av hovedflyplassen til Gardermoen* . ØF-rapport nr. 09/2001. Østlandsforskning. Lillehammer.

Aanesland, N. og Holm, O.(2000): *Offentlig regulering av markedet for landbrukseiendommer*. Landbruksforlaget 2000)